
ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΙΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ JUSTUS MÖSER ΚΑΙ ΤΟΥ JEAN-JACQUES ROUSSEAU

ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΚΙΟΥΡΑΣ

Η επικράτηση συγκεκριμένων θεσμικών πλαισίων κατά την εξέλιξη της αστικής κοινωνίας στον 19ο και τον 20ό αιώνα είχε ως συνέπεια, εκτός των άλλων, και τη συγκρότηση κριτηρίων προς «κρίση» θεωρητικών συστημάτων, τα οποία κατά την εποχή της θεμελίωσής τους εξέφραζαν το αίτημα μιας ιδιαίτερης κατεύθυνσης των νεωτερικών θεσμών, η οποία χαρακτηριζόταν από μια εντασιακή σχέση με την πραγματικότητα. Τα συστήματα αυτά –ένα εκ των οποίων είναι και εκείνο του Justus Möser που συνεξετάζεται εδώ, «μετατέθηκαν», στην καλύτερη περίπτωση, στο χώρο της φιλολογίας της κοινωνικής θεωρίας καθιστάμενα πλέον «αντικείμενα» του επιστημονικού λόγου. Εν τούτοις, η διαπλοκή του θεωρητικού λόγου στις σύγχρονες προς αυτόν θεσμικές διεργασίες (για την αντίστοιχη περίοδο: του μερκαντιλιστικού κράτους) δεν είναι τόσο απλή όπως εμφανίζεται στη μετέπειτα τυποποίησή του. Η αντιπαράθεση λοιπόν των θεωρητικών κατασκευών του Justus Möser¹ και του J.-J. Rousseau που επιχειρείται

---

1. Ο Justus Möser γεννήθηκε στις 14 Δεκεμβρίου 1720 στο επισκοπάτο του Οσναμπρούκ της Βόρειας Γερμανίας. Η προεξέχουσα θέση της οικογένειάς του εξασφάλισε στον Justus Möser από νωρίς μια σημαντική σταδιοδρομία, καθώς ήδη κατά τη διάρκεια των νομικών του σπουδών στο Γκαίτινγκεν διορίστηκε γραμματέας της παράταξης των ιπποτών (1744), μια θέση η οποία του άνοιξε το δρόμο στα ανώτερα αξιώματα του νομικού εκπροσώπου της κυβέρνησης του επισκοπάτου (1747), μέλους της ιπποσύνης (1755),

εδώ, ιδιαίτερα ως προς τους όρους «ελευθερία» και «ιδιοκτησία», δεν χρησιμεύει μόνο στην ενασχόληση με έναν σχετικά άγνωστο συγγραφέα αλλά και στην εμβάθυνση με έναν τυπικά γνωστό.

Ο Möser είναι σύγχρονος του Rousseau και έχει επηρεαστεί εξίσου με τον «πολίτη της Γενεύης» από το κίνημα του Διαφωτισμού, το οποίο και χρησιμοποιεί προς μια κριτική των νεωτερικών θεσμών. Αν και η σχέση τους είναι μονοσήμαντη (ο Möser γνώριζε τον «πολίτη της Γενεύης», αλλά στο έργο του Rousseau δεν υπάρχει στοιχείο ενασχόλησης με τον πατρίκιο του Οσναμπρύνκ), η αντιπαράθεση των προοπτικών της κριτικής στους δύο συγγραφείς αποτελεί ένα ενδιαφέρον σημείο της θεωρητικής εξέλιξης.

---

1. Η μεταβολή της παραγωγικής διαδικασίας ως αιτία της κοινωνικής μεταβολής

Η συγκέντρωση ευρύτερων παραγωγικών διαδικασιών στις μεγάλες πόλεις κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, που συνοδεύεται από συσσώρευση κεφαλαίου αφ' ενός και συγκέντρωση παραγωγικών δυνάμεων αφ' ετέρου, είχε ως συνέπεια τη ρήξη μεσαιωνικών/παραδοσιακών επαγγελματικών θεσμικών πλαισίων, τα οποία διεκπεραιώνονταν μέσω ρύθμισης του αριθμού των παραγόμενων αγαθών, των εργατικών χεριών και των μισθών εντός

συμβούλου του ποινικού δικαστηρίου (1756) και τέλος του γενικού περιφερειακού διοικητή του επισκοπιάτου (1763). Κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του ο Möser δεν ασχολήθηκε αποκλειστικά με διοικητικές υποθέσεις, αλλά ανέπτυξε και συγγραφική δραστηριότητα. Από το 1766 δημοσίευσε στο από τον ίδιο εκδιδόμενο περιοδικό *Εβδομαδιαίες Ειδήσεις του Οσναμπρύνκ* [*Wöchentlichen Osnabrückischen Anzeigen*], πολλαπλά κείμενα, μια επιλογή των οποίων δημοσίευσε αργότερα η κόρη του σε μια τετράτομη συλλογή με τον τίτλο *Πατριωτικές-Φαντασίες* [*Patriotische Phantasien*, 1774-1786] και τα οποία αποτελούν το κυριότερο έργο του δίπλα στην ημιτελή *Ιστορία του Οσναμπρύνκ* [*Osnabrückische Geschichte*, 2 τόμοι, 1780]. Ο Justus Möser πέθανε στις 8 Ιανουαρίου 1794 έχοντας αποκτήσει μεγάλη φήμη τόσο ως πολιτικός όσο και ως άνθρωπος των γραμμάτων. Για περαιτέρω βιογραφικές πληροφορίες ο αναγνώστης παραπέμπεται στη Wagner (1994).

ενός εν πολλοίς περιορισμένου χώρου διάθεσης αγαθών. Η διαδικασία αυτή, που λάμβανε χώρα μπροστά στα μάτια του, απασχόλησε τον Möser τόσο ως προς την πρακτική όσο και ως προς τη θεωρητική της διάσταση. Στο κείμενό του «Περί της παρακμής της χειροτεχνίας στις μικρές πόλεις» («Von dem Verfall des Handwerks in kleinen Städten»)² αποπειράθηκε να παραθέσει συνοπτικά τις αιτίες γι' αυτή την παρακμή, η οποία υποδήλωνε όχι απλά μια οικονομική αλλαγή, αλλά ταυτόχρονα την περιθωριοποίηση και εντέλει την άρση ενός διαφορετικού τρόπου παραγωγής. Εξετάζοντας το ζήτημα από την πλευρά των μεγάλων πόλεων (που καθίστανται σταδιακά οικονομικά κέντρα), ο Möser διαχωρίζει επτά αιτίες για την πρωτοκαθεδρία τους στον οικονομικό βίο: α) η παραγωγή στις πόλεις είναι καλύτερη στην ποιότητα και φθηνότερη, β) η πτώση των μισθών και η περιοδικότητα της παραγωγής επιτρέπουν στον αρχιτεχνίτη³ να μισθώνει μόνο για συγκεκριμένο διάστημα ορισμένους ειδικευμένους τεχνίτες,

-
2. Για τους σκοπούς του ανά χείρας άρθρου χρησιμοποιήθηκε κατά βάση η έκδοση εκλεκτών κειμένων του Möser που αναφέρεται στη βιβλιογραφία και στην οποία αναφέρονται οι αριθμοί των σελίδων. Υπόψη ελήφθη και η έκδοση *Justus Möser's Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe in 14 Bänden. Hrsg. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Oldenburg u.a. 1943-1990*. Για τον Rousseau χρησιμοποιήθηκε η γερμανική έκδοση των *Έργων* που αναφέρεται επίσης εκεί. Οι αναφορές στα κείμενα (εδώ με συντομευμένους τίτλους) έχουν ως εξής: για το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*: Κ.Σ. Β(ιβλίο) 1 κ(εφάλαιο) 5, για το *Δοκίμιο περί της ανισότητας*: ΔΠΑ (μέρος) 1, (σελ.) 67, για το *Δοκίμιο περί της Πολιτικής Οικονομίας*: ΔΠΟ (μέρος) 2, (σελ.) 228, για το *Δοκίμιο περί των επιστημών και τεχνών*: ΔΠΕΤ (μέρος) 1, (σελ.) 16, για το *Δοκίμιο περί της καταγωγής των γλωσσών*: ΔΠΓ κ(εφάλαιο) 4, για το *Σχέδιο ενός Συντάγματος για την Κορσική*: Κορσική (σελ.) 510, για τις *Παρατηρήσεις για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και την προτεινόμενη μεταρρύθμισή της*: Πολωνία κ(εφάλαιο) 10. Οι μεταφράσεις όλων των παρατιθέμενων αποσπασμάτων είναι του συγγραφέα. Δεδομένου του ότι το ανά χείρας άρθρο επικεντρώνεται στο ζήτημα της ιδιοκτησίας και ελευθερίας στους δύο συγγραφείς, δεν λαμβάνεται εδώ υπόψη η κριτική του Möser στον *Αιμίλιο* του Rousseau, η οποία συντάχθηκε στα 1763. Η κριτική αυτή προϋποθέτει εν τούτοις τους αντίστοιχους αναλογισμούς περί του κοινωνικού βίου που παρατίθενται εδώ (βλ. Wagner 1994:65).
3. Ο αρχιτεχνίτης εκείνης της περιόδου αποτελεί μια μεταβατική φιγούρα από το παλιότερο δεσμευμένο μέλος της συντεχνίας στο μελλοντικό διευθυντή της μανιφακτούρας, ο οποίος μπορεί και να μην κατέχει ο ίδιος την αντίστοιχη «τέχνη» επί τη βάσει της οποίας λαμβάνει χώρα η παραγωγή.

χωρίς να χρειάζεται να τους πληρώνει την «αληθινή αξία» [wahre(r) Wert-Möser 49] της εργασίας τους, γ) δεδομένου ότι η <μόδα> (η νεωτερική διαμόρφωση αναγκών) αναπτύσσεται στις πόλεις, ο αντίστοιχος αρχιτεχνίτης μπορεί να προσαρμόσει καλύτερα και έγκαιρα την παραγωγή του σ' αυτήν, δ) η λειτουργία μιας ιδιωτικής επιχείρησης π.χ. με 40 εργάτες είναι φθηνότερη απ' ό,τι εκείνη 20 επιχειρήσεων με δύο εργάτες η καθεμιά, ε) στις μεγάλες πόλεις υπάρχουν αποθήκες υλικών που διευκολύνουν και επιταχύνουν την παραγωγή, στ) σε μια μεγάλη πόλη συνεντρίζονται περισσότεροι κλάδοι παραγωγής, πράγμα το οποίο επιτρέπει την παραγωγή ημικατεργασμένων προϊόντων που περνούν από επιχείρηση σε επιχείρηση⁴ και ζ) οι μεγάλες επιχειρήσεις των πόλεων είναι σε θέση να επωφεληθούν από τα τεχνολογικά επιτεύγματα. Η συγκρότηση των αστικών αγορών συμβαδίζει με τον πολιτικό αναπροσδιορισμό της θέσης των μικρότερων πόλεων ως κέντρων παραδοσιακής οικονομικής δραστηριότητας.

Εφαρμόζοντας το για την εποχή του διαδεδομένο σχήμα του «συμβολαίου» ο Möser προσιορίζει τη συγκρότηση των πόλεων επί τη βάση ενός συμβολαίου μεταξύ του περιφερειακού ηγεμόνα και ενός συνοικισμού, στο οποίο καθορίζονται αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις. Ο Möser θεωρεί ότι στην εποχή του η παρακμή των κωμοπόλεων οφείλεται στο ότι το πρωταρχικό συμβόλαιο [Originalkontrakt] συγκρότησης της πόλης έχει καταπατηθεί, καθώς ο ηγεμόνας έχει αποδώσει οικονομικά προνόμια και στα προάστια, τα οποία μέσω μειωμένων τιμών ανταγωνίζονται τους χειροτέχνες της κωμόπολης. Ως περαιτέρω αιτίες της παρακμής ο Möser αναφέρει την αναντιστοιχία των φορολογικών προνομίων μεταξύ των αγροκαλλιεργητών της υπαίθρου και των χειροτεχνών των πόλεων, την παρακμή της έννοιας της <τιμής> η οποία οφείλεται στην αλλαγή της στρατιωτικής οργάνωσης, κα-

---

4. Ο Möser δανείζεται χαρακτηριστικά προς ονομασία αυτού του σταδίου του εργασιακού καταμερισμού μεταξύ των παραγωγικών κλάδων τον γαλλικό όρο *Esprit de Fabrique* (49).

θώς και την αδυναμία του μεγάλου πλήθους των γερμανικών κρατιδίων να ασκήσουν συλλογική εμπορική πολιτική (όπως το απαιτεί η μερκαντιλιστική πολιτική της εποχής) ενάντια π.χ. στην Αγγλία και τη Γαλλία.

Η κριτική στο ρόλο των πόλεων κατά το σχηματισμό των νεωτερικών ηθών βρίσκει και στον Rousseau έναν οπαδό, ο οποίος βλέπει στη συγκρότηση, και ιδιαίτερα στον οικονομικό τους ρόλο, μία από τις προϋποθέσεις καταστροφής του αγροτικού βίου. Τη στιγμή που οι κάτοικοι των πόλεων, εμπλεγμένοι σε ένα σώμα γοργά αναπτυσσόμενου εργασιακού καταμερισμού, ασχολούνται μόνο με τα συμφέροντά τους και ειδικεύονται σε επιστήμες και τέχνες, «δεν έχουμε πλέον πολίτες [citoyens]», καθώς οι λίγοι που έχουν απομείνει «είναι σκορπισμένοι στις υπαίθριες ερημιές και εξαθλιώνονται εκεί ξεχασμένοι». Πρόκειται για τους ανθρώπους, «οι οποίοι προμηθεύουν εμάς με ψωμί και τα παιδιά μας με γάλα» (ΔΠΕΤ 2, 30). Η συγκέντρωση του πληθυσμού μιας χώρας στις πόλεις έχει για τον Rousseau ευρύτερες πολιτικές συνέπειες, καθώς η κατανομή του πληθυσμού σχετίζεται, πέρα από (άλλα και σε συνδυασμό με) τις οικονομικές δομές, με την οργάνωση της εξουσίας και ταυτόχρονα με τον έλεγχο της από πλευράς των πολιτών. Πρέπει λοιπόν να γίνει και γεωγραφική κατανομή πολιτικών δικαιωμάτων, η οποία αντιστοιχεί και σε καθορισμό οικονομικών δομών: «Σκεφθείτε ότι τα τείχη των πόλεων χτίζονται μόνο με τα ερείπια των αγροτικών σπιτιών. Με κάθε παλάτι που χτίζεται στην πρωτεύουσα, νομίζω ότι βλέπω να ερειπώνονται τα σπίτια μιας ολόκληρης αγροτικής περιοχής» (ΚΣ Β3κ13). Οι αλλαγές στις δομές της οικονομικής παραγωγής, πάνω σ' αυτό συμφωνούν τόσο ο Möser όσο και ο Rousseau, δεν έχουν θετικές συνέπειες για το στρώμα των μικροαγροτών. Από τη μια πλευρά, η παραγωγή προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα των πόλεων, τα οποία αρέσκονται σε αγαθά πολυτελείας, και τα οποία με τη σειρά τους μειώνουν την οικονομική ικανότητα των αγροτών: «Κάτω από την επίφαση ότι δίνει ψωμί στους φτωχούς, οι οποίοι δεν χρειαζόταν καν να υπάρχουν, ωθεί η πολυτέλεια όλους τους υπόλοιπους στη ζητιανιά και ερημώνει αργά ή γρήγορα όλο το κράτος» (ΔΠΑ

υποσημείωση IX)⁵. Μαζί με τις εργατικές δυνάμεις τραβούν το εμπόριο και η βιοτεχνία μέσα από τη νέα παραγωγική δυναμική και όλο το χρήμα στις μεγάλες πόλεις («όσο πιο πλούσια η πόλη, τόσο πιο φτωχή η ύπαιθρος» – ΔΠΟ 3, 261), μια τάση η οποία ενισχύεται και από τη δημόσια οικονομία, η οποία δεν αφήνει στον αγροτικό παραγωγό δυνατότητες μετακύλισης του φόρου γαιοπροσόδου πάνω στην τιμή του προϊόντος, καθώς πλέον οι τιμές των δημητριακών υπαγορεύονται από τους εμπόρους.

Στη θέση των «έντιμων» τεχνιτών – θα τονίσει ο Möser – οι οποίοι ζουν από την εργασία τους εντός ενός διαρθρωμένου συνόλου οργανικών αναγκών μεταξύ πόλης και υπαίθρου εμφανίζονται νέοι χαρακτήρες, οι μεταπράτες-μικρέμποροι [Krämer],⁶ οι οποίοι επωφελούνται από τη διαφορά των τιμών στα διάφορα μέρη, αγοράζουν και μεταπωλούν, συσσωρεύουν πλούτη και καταλήγουν εν πολλοίς στο να διευθύνουν την παραγωγή μέσα από παραγγελίες τους.

Εν τούτοις, οι αλλαγές της οικονομικής δομής των κωμοπόλεων δεν είναι αυτό που απασχολεί πρωταρχικά τον Möser. Η βάση της παρατήρησής του, που αποτελεί και τη βάση της εκτίμησης από πλευράς του της γενικής οικονομίας ενός κοινωνικού σχηματισμού, είναι η γεωργία και τα αντίστοιχα προς αυτήν κοινωνικά στρώματα. Ο αγροτικός-γεωργικός βίος αποτελεί για τον Möser το ιδανικό του βίου εν γένει, σε σαφή αντιπαράθεση με τον αναπτυσσόμενο αστικό βίο της εποχής του, ο οποίος αποτελεί χώρο ζύμωσης των νεωτερικών ιδεών, τόσο στο πολιτικο-οικονομικό όσο και το αγροτικό πεδίο. Από αυτή τη βάση ωθείται σε παρατηρήσεις που θα έβρισκαν σίγουρα σύμφωνο το συγγραφέα του κριτικού *Δοκιμίου περί επιστημών και τεχνών*:

«Εάν σκεπτόμασταν όπως έπρεπε να σκεπτόμαστε, τότε θα έπρεπε να μας είναι η συναναστροφή με αγροτικές, αγνές και μη διεφθαρ-

5. Στην ίδια, για το ρουσοϊκό έργο θεμελιώδη υποσημείωση, γίνεται και λόγος για τις συνθήκες υγιεινής στις πόλεις, οι οποίες προκαλούν επιδημίες.

6. Βλ. ιδιαίτερα το κείμενο: «Τα παιδιά των πλουσίων θα έπρεπε να μάθουν μια τέχνη» [«Reicher Leute Kinder sollten ein Handwerk lernen»] όπου ο Möser συζητά μέτρα αντιμετώπισης της κατάστασης.

μένες γνήσιες φύσεις ένα πολύ πιο ευχάριστο θέαμα απ' ότι μια θεατρική σκηνή, πάνω στην οποία ορισμένα φτιαχτά πρόσωπα φλυαρούν ένα μαθημένο δράμα με δανεισμένο αίσθημα» (Möser 32).

Η εξάπλωση της χρηματικής οικονομίας (όρος που θα χρησιμοποιηθεί στο 19ο αιώνα από πολλούς αντιπροσώπους της γερμανικής Ιστορικής Σχολής της οικονομίας, υποδηλώνοντας εν πολλοίς την αστική κοινωνία) και η σταδιακή δέσμευση της αγροτικής παραγωγής και της γαιοκτησίας με την ανάπτυξη της αγοράς (η οποία ήδη αποκτά διεθνείς διαστάσεις) έχουν ως συνέπεια τη χρέωση των αγροτικών στρωμάτων, τα οποία μη μπορώντας να αντεπεξέλθουν στις νέες συνθήκες χάνουν λόγω ανικανότητας πληρωμής τα κτήματά τους⁷ και αναγκάζονται να βρουν εργασία στις πόλεις. Παράλληλα, αναπροσδιορίζονται και τα συμφέροντα των μεγαλογαιοκτημόνων, οι οποίοι μεταβάλλουν τον τρόπο διαχείρισης των κτημάτων τους από δουλοπαροικία σε μίσθωση, με την ελπίδα να αντεπεξέλθουν στις νέες χρηματικές τους ανάγκες. Τέλος, λαμβάνει χώρα ένας αναπροσδιορισμός της πολιτικής, τόσο στο πεδίο της εσωτερικής οικονομικής πολιτικής όσο και σε εκείνο του εξωτερικού εμπορίου, που ευνοεί τα συμφέροντα μεγαλοϊδιοκτητών και μεγαλεμπόρων.

Η μεταβολή των σχέσεων της αγροτικής οικονομίας, οι σημαντικές της συνέπειες στις ιδιοκτησιακές δομές, οι αλλαγές και αναταραχές που προκαλεί στο πολιτικό πεδίο, ο αυξάνων οικονομικός και πολιτικός ρόλος των πόλεων και η ανταγωνιστική συμπεριφορά των κρατών μεταξύ τους όσον αφορά το εμπόριο και την απόκτηση αποικιών: με λίγα λόγια η κριτική αντιμετώπιση της κοινωνίας που τους περιβάλλει είναι το κοινό σημείο αφετηρίας τόσο στον Möser όσο και στον Rousseau. Οι διαφορές αναπτύσσονται αφ' ενός μεν στη θεωρητική και εννοιολογική συγκρότηση της κριτικής, αφ' ετέρου δε στην επεξεργασία και αξιολόγηση του ιστορικού παρελθόντος.

---

7. Βλ. π.χ. το κείμενο «Η απομίσθωση, μια διήγηση» [«Die Abmeierung, eine Erzählung»].

2. Ιδιοκτησία, (συμ)μετοχή στον κρατικό βίο και κοινωνικό συμβόλαιο

Στηριζόμενος αρχικά αλλά όχι απόλυτα στην αντίστοιχη θεωρία του Locke, ο Rousseau συγκροτεί τη θεωρία του για την ιδιοκτησία σε μια πολύπλευρη επιχειρηματολογική βάση, η οποία διατρέχει ως βάση ανάλυσης όλο του το έργο. Συνοπτικά, μπορούν να διαχωριστούν τρία στάδια της θεωρητικής θεμελίωσης, τα οποία – ο Rousseau δεν παύει να επαναλαμβάνει (ΚΣ Β1κ2·ΔΠΑ 1,61 και 92) – δεν έχουν αξίωση ιστορικής αλλά υποθετικής-θεωρητικής αλήθειας.

Αναγκαζόμενο σε αφύπνιση του αναλογισμού και της προβλεψιμότητας λόγω εξωτερικών φυσικών συνθηκών (σπάνη αγαθών, άσχημο κλίμα, φυσικές καταστροφές κ.λπ.), το ανθρώπινο είδος («Άνθρωπε... θα περιγράψω... το βίο του είδους σου», ΔΠΑ 61) συναθροίζεται σε ομάδες, κτίζει μικρές καλύβες, αρχίζει να διατηρεί μικρούς κήπους και έτσι, αφήνοντας πλέον πίσω του την ανέμελη και ασυνείδητη φυσική του κατάσταση, διαμορφώνει ένα «είδος ιδιοκτησίας [une sorte de propriété] (ΔΠΑ 2,96), η οποία βεβαίως δεν είναι ακόμα η αστική ιδιοκτησία, αλλά ανήκοντας στον καθημερινό βίο κατοχυρώνεται παραδοσιακά μέσα από «τον ίδιο τρόπο ζωής, τα ίδια φαγητά και την ομοιόμορφη επίδραση του κλίματος» (ΔΠΑ 2,98)⁸. Η εισαγωγή της αγροκαλλιέργειας σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της μεταλλουργίας, ως ένα συγκεκριμένο στάδιο του εργασιακού καταμερισμού, το οποίο σταδιακά καθιερώνει ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ μεταλλουργών και καλλιεργητών, αποτελεί το δεύτερο βήμα θεμελίωσης της ιδιοκτησίας, η οποία πλέον βασίζεται στην εργασία. Είναι ενδεικτικό ότι και αυτή η άποψη (ιδιοκτησία, ως εργασιακό αποτέλεσμα) δεν

8. Στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ο Rousseau αναπτύσσει καλύτερα τα θεωρητικά κριτήρια για τη νομιμοποίηση αυτού του είδους κτήσης, η οποία είναι η κτήση του πρώτου κτήτος και δεν βασίζεται στο δίκαιο του ισχυροτέρου (σημειωτέον, πρόκειται εδώ για κτήση εδάφους): α) το αντίστοιχο κομμάτι εδάφους πρέπει να είναι ακατοίκητο, β) επιτρέπεται μόνο τόση κτήση, όση είναι απαραίτητη για την ατομική επιβίωση, γ) η κτήση δεν επικυρώνεται συμβολικά (όπως π.χ. στους ιππότες) αλλά πρακτικά μέσα από εργασία και καλλιέργεια (ΚΣ Β1κ9). Σαφώς, όλα τα κριτήρια κτήσης επικυρώνονται δημοσίως μόνο μετά το θεμελιώδες συμβόλαιο της κοινωνίας.

εμφανίζεται εδώ με απόλυτη μορφή αλλά, έχοντας σαφώς τη θεωρητική πρωτοκαθεδρία, πραγματώνεται αρχικά μέσα στο χρόνο:

«Μόνο η εργασία δίνει στον καλλιεργητή ένα δικαίωμα στους καρπούς της γης που έχει καλλιεργήσει και, κατά συνέπεια, τουλάχιστον μέχρι τη σοδειά επίσης και στη γη καθεαυτή, και η διαρκής κτήση μεταβάλλεται εύκολα από χρόνο σε χρόνο σε ιδιοκτησία» (ΔΠΑ 2,103· υπογρ. δικές μου).

Η επιχειρηματολογική εξέλιξη του Rousseau ως προς αυτό το ζήτημα έχει μια διπλή μορφή. Αφ' ενός μεν σταθεροποιείται σταδιακά το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αφήνοντας πίσω του την παραδοσιακή θεμελίωση, περνώντας στην εργασία και καταλήγοντας αργότερα στη δημόσια επικύρωση εντός της αστικής κοινωνίας, αφ' ετέρου δε σχετικοποιείται η αντίληψη ότι η ιδιοκτησία στηρίζεται στο δίκαιο του ισχυροτέρου ή του κατακτητή, καθώς αυτή η άποψη τέμνει σε κάποιο σημείο, ως προβληματική κατάσταση, την παράθεση του Rousseau, χωρίς όμως να αποτελεί συστατικό στοιχείο της ιδιοκτησιακής θεωρίας, ενώ αντίθετα «ωθεί» προς τη συγκρότηση του κοινωνικού συμβολαίου. Η εξέλιξη του δεύτερου σταδίου της ιδιοκτησίας –αφού πλέον έχει υπαχθεί όλη η διαθέσιμη γη στην ατομική κτήση– προς μία ακραία της κατάσταση, δίνει την αφορμή για την ταυτόχρονη συγκρότηση του κοινωνικού συμβολαίου και της δημόσιας επικύρωσης της κτήσης, που καθίσταται πλέον ιδιοκτησία. Δεδομένου ότι η προαστική κτήση αποτελεί μέσον επιβολής στα χέρια των διαφοροποιημένων ανθρώπων, η όλη εξέλιξη ωθείται προς ένα διαχωρισμό πλούσιων και φτωχών, μεγάλων και μικρών γαιοκτημόνων, όπου τώρα «το δίκαιο του ισχυροτέρου (είναι) σε διαρκή διένεξη με το δικαίωμα του πρώτου κατόχου, η οποία (δεν καταλήγει) σε τίποτε άλλο παρά σε φονική σύγκρουση» (ΔΠΑ 2,105). Προς υπέρβαση της συγκρουσιακής κατάστασης, που προκύπτει από τη διένεξη μεγαλοκτηματιών, μικρογαιοκτητών και ακτημόνων, καθίσταται αναγκαία η σύναψη ενός συμβολαίου, ο στόχος του οποίου δεν είναι άλλος από την «εξασφάλιση της περιουσίας, της ζωής και της

ελευθερίας κάθε μέλους μέσα από την προστασία όλων» (*ΔΠΟ* 1, 234)⁹.

Αυτό όμως δεν είναι το τέλος της αντίληψης του Rousseau περί ιδιοκτησίας. Η παράθεση του *Δοκιμίου περί της ανισότητας* προσανατολίζεται περισσότερο στα στοιχεία της αντιπαράθεσης μεταξύ διαφορετικών ιδιοκτησιακών δομών, τα οποία βεβαρυνμένα από τις συνεχείς διαμάχες, ωθούν προς τη συγκρότηση κρατικών δομών, των οποίων, εν τούτοις, η πρωταρχική φροντίδα είναι η (ιδεολογική και πρακτική) διατήρηση της ανισότητας των ιδιοκτησιακών δομών¹⁰. Η θεμελίωση του κράτους από την καθαρά κανονιστική του σκοπιά θα λάβει χώρα αργότερα στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* (Schulz 1980:85-86). Έχοντας αφ' ενός μεν θεμελιώσει την ανάγκη διακυβέρνησης ακριβώς στην ύπαρξη της ιδιοκτησίας, αφ' ετέρου δε γνωρίζοντας ότι ιδιαίτερα η ύπαρξη άνισων ιδιοκτησιακών δομών μπορεί να απειλήσει σαφέστατα τη διατήρηση του κοινωνικού βίου, ο Rousseau συνηγορεί εντός του συνταγματικού πλαισίου του *Κοινωνικού Συμβολαίου* προς μια κανονιστική θεώρηση της επικυρωμένης πλέον ιδιοκτησίας, η οποία ιδιαίτερα μέσω της έννοιας της ισότητας, αναγράφεται στο «σύνταγμα» της νέας κοινωνίας.

Αφήνοντας προς στιγμή την αξία της ελευθερίας, που θα εξεταστεί παρακάτω, βλέπουμε ότι η αξία της ισότητας αποτελεί έναν από τους κυριότερους στόχους της συγκρότησης του κοινω-

---

9. Βλ. επίσης και *ΔΠΑ* (1,115), όπου σημειώνεται ότι το καθήκον της ηγεσίας (που της είχε ανατεθεί από το νομοθέτη λαό) είναι: «να εγγυάται την ειρηνική κτήση του καθένα και να προτιμά σε κάθε περίπτωση το δημόσιο όφελος από τα συμφέροντα μεμονωμένων ατόμων». Αυτή η έκφραση δεν έρχεται σε αντίφαση με το πιο πάνω παρατιθέμενο απόσπασμα από το *Δοκίμιο Πολιτικής Οικονομίας*, καθώς το δημόσιο-γενικό όφελος έγκειται ακριβώς στην αποφυγή προνομίων, στα οποία όμως (από μια ρεαλιστική-ιστορική σκοπιά) τείνει η εκάστοτε κυβέρνηση.

10. Ο Rousseau χρησιμοποιεί στο *Δοκίμιο περί της ανισότητας* την αντίληψη του συμβολαίου μεταξύ κυβέρνησης και κυβερνωμένων μόνο ως σύμβαση προς την αντίληψη της εποχής του: «Δεν θα ήθελα προς το παρόν να ασχοληθώ με τις έρευνες που πρέπει να γίνουν πάνω στη φύση εκείνου του θεμελιώδους συμβολαίου· θα ακολουθήσω τη γενική άποψη και θα περιοριστώ στο να θεωρήσω τη συγκρότηση του πολιτικού σώματος ως ένα κανονικό συμβόλαιο μεταξύ του λαού και των ηγετών που ο πρώτος εκλέγει» (*ΔΠΑ* 2, 114).

νικού σώματος. Πρόκειται, σύμφωνα με τον Rousseau για μια «ηθική και νομική ισότητα» (ΚΣ Β1κ9), η οποία πλέον ισοσταθμίζει και εν πολλοίς περιορίζει τη φυσική ανισότητα που είχε διογκωθεί μέσω της κτήσης. Οι υλικές προϋποθέσεις αυτής της ισότητας δεν παύουν όμως εντός της αστικής κοινωνίας να αποτελούν την πιθανότητα μιας αρνητικής δυναμικής, η οποία καταλήγει αργά ή γρήγορα στην αντιπαράθεση πλούσιων και φτωχών, πράγμα το οποίο οδηγεί τον Rousseau στη δήλωση ότι «η κοινωνική κατάσταση αποτελεί ένα πλεονέκτημα για τους ανθρώπους στο βαθμό που όλοι έχουν κάτι και κανείς δεν έχει πάρα πολύ» (ΚΣ Β1κ9)¹¹. Η ισότητα εντός του κράτους, ακριβώς ως ισότητα απέναντι στο νόμο, δεν αίρει τις ιδιοκτησιακές και περιουσιακές διαφορές¹², αλλά –στην κανονιστική και όχι στην ιστορική διάσταση– τούς κλείνει το δρόμο προς την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, η οποία «πρέπει» να φροντίζει ώστε οι πραγματικές σχέσεις των πολιτών –ως αστών [bourgeois]– να παραμένουν σε ένα ορισμένο επίπεδο μεσότητας, όπου «κανένας ιδιώτης δεν θα έπρεπε να είναι τόσο πλούσιος, ώστε να μπορεί να αγοράσει έναν άλλο και κανείς δεν θα έπρεπε να είναι τόσο φτωχός, ώστε να είναι αναγκασμένος να πουλήσει τον εαυτό του» (ΚΣ Β2κ11). Οι μισθωτές σχέσεις λοιπόν φέρουν εντός τους τη δυναμική της ταξικής, θα λέγαμε, αντιπαράθεσης και τονίζουν μακροπρόθεσμα τους διαιρετικούς παράγοντες εντός της κοινωνίας¹³. «Θέλετε λοι-

---

11. Το όλο κείμενο έχει ως εξής: «Κάτω από κακές κυβερνήσεις αυτή η ισότητα είναι μόνο φαινομενική και απατηλή. Χρησιμεύει μόνο στο να διατηρεί το φτωχό στην αθλιότητά του και τον πλούσιο στον αυθάδη του πλούτο. Στην πραγματικότητα οι νόμοι είναι χρήσιμοι μόνο για εκείνους που κατέχουν κάτι, και βλάπτουν εκείνους που δεν έχουν τίποτα. Από εδώ ακολουθεί το συμπέρασμα ότι η κοινωνική κατάσταση αποτελεί ένα πλεονέκτημα για τους ανθρώπους, στο βαθμό που όλοι έχουν κάτι και κανείς δεν έχει πάρα πολύ».

12. «Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας είναι το ιερότερο όλων των δικαιωμάτων των πολιτών και από μια συγκεκριμένη άποψη είναι σημαντικότερο και από την ίδια την ελευθερία» (ΔΠΟ 3, 249).

13. Εν τούτοις, η κριτική στις μισθωτές σχέσεις, που κυριαρχούν την αντίστοιχη περίοδο στις μανιφακτούρες, λαμβάνει στο ρουσοϊκό έργο μια υποδεέστερη θέση και γίνεται αντιληπτή ως μέρος της ευρύτερης πολιτισμικής κριτικής την οποία υποστηρίζει ο Rousseau, βλ. π.χ. ΔπΑ υποσημείωση ΙΧ. Πάνω σ' αυτό Kofler (364-366).

πόν να αποδώσετε στο κράτος σταθερότητα; Τότε φέρτε τα άκρα όσο πιο κοντά γίνεται το ένα στο άλλο: μην ανέχεστε ούτε πλούσιους, ούτε ζητιάνους!» (ΚΣ Β2κ11)¹⁴. Το απώτατο κανονιστικό πρότυπο του Rousseau είναι λοιπόν μια κοινωνία που πέρα από τη νομική ισότητα (που είναι συντακτικό της στοιχείο), διακατέχεται και από ιδιοκτησιακή μεσότητα, καθώς όλοι οι κοινωνοί έχουν αφ' ενός την τυπική-νομική εγγύηση της διατήρησης της ιδιοκτησίας τους, αλλά και την υλική βάση της ύπαρξής τους στα χέρια τους. Μικροί αγροκαλλιεργητές και βιοτέχνες –ιδιαίτερα οι πρώτοι– έχουν τις καλύτερες προϋποθέσεις για να γίνουν οι ιδεώδεις πολίτες στο ιδεώδες, δημοκρατικά οργανωμένο πολίτευμα (Κορσική 513). Το ότι ο Rousseau αποδίδει μεγάλη σημασία σ' αυτό τον παράγοντα φαίνεται και από το ότι τον μεταβάλλει σε ένα από τα κριτήρια διαμόρφωσης της κυβέρνησης στο εκάστοτε κράτος. Έτσι, η δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος έχει ως προϋπόθεση την ισότητα των περιουσιών (ΚΣ Β3κ4), η αριστοκρατική διαφορά τους (ΚΣ Β3κ5) και η μοναρχική μορφή του πολιτεύματος κρίνεται χρήσιμη –ως αναγκαίο κακό– για κοινωνίες με μεγάλες περιουσιακές διαφορές, τις οποίες ο μονάρχης μπορεί κατά κάποιο τρόπο να ισοσταθμίζει μέσω φορολογίας, καθώς από την κανονιστική σκοπιά είναι καλύτερο να απορροφά αυτός τον πλούτο και την πολυτέλεια, παρά να αφήνει αυτά τα στοιχεία να δρουν εντός της κοινωνίας (ΚΣ Β3κ8). Γενικά, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η αντίληψη του *laissez faire* βρίσκει στον Rousseau έναν υπό όρους και πολύ περιορισμένο συνήγορο, καθώς το δικαίωμα της ισότητας προσδιορίζεται ως προς τη σχέση του προς το κοινωνικό Όλο, ιδιαίτερα στην ιδιοκτησιακή του διάσταση. Η ελεύθερη δραστηριοποίηση της ιδιοκτησίας κρίνεται θετικά από την κανονιστική σκοπιά, στο βαθμό που δεν υπερβαίνει τα όρια της μεσότητας¹⁵. Άλλωστε μπορούν να ανιχνευθούν στο ρουσοϊκό

14. Επίσης: «Όλοι θα πρέπει να μπορούν να ζουν και κανείς δεν θα πρέπει να πλουτίζει» (Κορσική 534).

15. Εδώ βρίσκεται και μια μεγάλη διαφορά από τον Locke, καθώς ο Άγγλος θεωρητικός συγκροτεί ένα πλαίσιο που «επιτρέπει την άνιση ιδιοποίηση» μέσω παραγωγικότητας και χρήματος (Αγγελίδης, 1994:185), το οποίο ιδιαίτερα κριτικάρει ο Rousseau.

έργο στοιχεία παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής, όταν π.χ. προτείνεται ότι η κυβέρνηση δεν πρέπει μεν να παίρνει από τους πλούσιους τους θησαυρούς τους, αλλά να τους αποσπά τα μέσα αποθησαύρισης, πράγμα το οποίο υπονοεί την τόνωση της εργατικότητας στην κοινωνία από την πλευρά της πολιτικής διοίκησης (ΔΠΟ 2, 245). Οι παρατηρήσεις αυτές καθιστούν τον Rousseau έναν από τους πρώτους συγγραφείς πολιτικής θεωρίας, που συμπεριλαμβάνουν στο συλλογισμό τους και την απαραίτητη προς την αναπαραγωγή των πολιτικών δομών οικονομική πλευρά του πράττειν καθώς και την ενίοτε αντίστροφη από την πολιτική δυναμική της δεύτερης. Η ιδιοκτησία δεν είναι αυτοσκοπός, αν και η διαφύλαξή της αποτελεί θεμελιώδη σκοπό του πολιτικού σώματος. Η ιδιοκτησία δεσμεύεται εκ των υστέρων σε μια συγκεκριμένη συμβατικότητα με τις πολιτικές αρχές (αρνητικά εκφραζόμενη: στην αποφυγή προνομίων, θετικά εκφραζόμενη: στη βάση ανάπτυξης των κατάλληλων ηθικοπολιτικών στάσεων των πολιτών) εντός των απαράβατων ορίων της ατομικής ελευθερίας, η οποία εδώ δεν γίνεται απλά αντιληπτή στη νομική της αλλά και στην υλική της διάσταση. Κατά το σχολιασμό της δημοσιονομικής οργάνωσης του κορσικανικού κράτους (που δεν επρόκειτο, για εξωτερικούς λόγους, να πραγματοποιηθεί), ο Rousseau εκφράζεται χωρίς αμφιβολία:

«Δεν θέλω με κανέναν τρόπο να είναι το κράτος φτωχό, παρά θα ήθελα το αντίθετο, να τα έχει όλα, και ο καθένας να αποκτά το μερίδιό του στο <bonum commune> μόνο σε αναλογία με τις υπηρεσίες του. (Η σκέψη μου) δεν εννοεί ότι η ατομική ιδιοκτησία θα πρέπει να καταργηθεί τελείως –μια και αυτό είναι αδύνατο–, αλλά ότι θα πρέπει να περιοριστεί στενά, θα πρέπει να της δοθεί ένα μέτρο, ένας νόμος, ένας φράχτης, ο οποίος την περιορίζει, τη διευθύνει, τη δεσμεύει και την υποτάσσει κάθε στιγμή στο δημόσιο καλό» (Κορσική 541).

Η συμμετοχή στον κρατικό βίο κατά τον Rousseau έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση την ιδιότητα του ανθρώπου και του πολίτη, ο οποίος θα έπρεπε (ως πρότυπο εντός προτύπου) να κατέχει και τα μέσα της ύπαρξής του. Οι ιδιοκτησιακές διαφορές

αποτελούν την αρνητική (συγκρουσιακή) προϋπόθεση για τη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας, όπου ο στόχος της πολιτικής σφαίρας είναι κατά πρώτον η εγγύηση των καρπών και η επικύρωση της ιδιοκτησίας, αλλά κατά δεύτερον η φροντίδα για τη διατήρηση των ιδιοκτησιακών δομών εντός ορισμένων ορίων. Την προσπάθεια αυτή του Rousseau περιορισμού των ιδιοκτησιακών διαφορών εντός πλέον της αστικής κοινωνίας, αντίκριζε ο Möser με μεγάλη αμφιβολία που έφτανε και σε άρνηση.

Κατά τον Möser θα έπρεπε να θεωρείται η γαιοκτησία –και μόνον αυτή– ένα είδος «μετοχής» στην «εταιρία» του κράτους¹⁶. Η συγκρότηση των πρώτων κρατών έλαβε χώρα μεταξύ ελεύθερων γαιοκτημόνων, οι οποίοι συνενώθηκαν σε μια «εταιρία» για οικονομικούς και αμυντικούς σκοπούς, υπό τον όρο να συμμετέχει ο καθένας στη στρατιωτική οργάνωση του εν λόγω σχηματισμού. Στηριζόμενος αφ' ενός μεν σε κατασκευές του Ρωμαϊκού Δικαίου¹⁷, αφ' ετέρου δε σε μια ιδιαίτερη ερμηνεία των γερμανικών κοινοτήτων πριν τη θεμελίωση του φραγκικού βασιλείου από τον Καρλομάγνο, ο Möser τονίζει ότι μόνο οι γαιοκτήμονες αποτελούσαν τον πυρήνα των πολιτών, δηλαδή είχαν μόνον αυτοί –ως κάτοικοι γης– πολιτικά δικαιώματα, ενώ οι υπόλοιποι «κοινωνοί» συγκεντρωμένοι ως επί το πλείστον σε πόλεις και ασκούντες τη χειροτεχνία παραμένουν «υποτελείς» [Knechte], πράγμα το οποίο σημαίνει για τον Möser «άνθρωπος εντός του κράτους χωρίς μετοχή» (180). Είναι ενδιαφέρον εδώ να ακολουθήσουμε την επιχειρηματολογία του Möser ως προς την ιδιόμορφη «συμβολαιακή» συγκρότηση αυτού του κοινωνικού σχηματισμού, η οποία αναπτύσσεται σε αντιπαράθεση προς τις συμβολαιακές κατασκευές του Rousseau.

---

16. Αυτός είναι και ο τίτλος ενός κειμένου του πάνω στο αντίστοιχο θέμα «Το αγρόκτημα θεωρούμενο ως μετοχή» [«Der Bauerhof als eine Aktie betrachtet»].

17. Ο Möser τίθεται σαφέστατα στην πλευρά του Ρωμαϊκού Δικαίου απέναντι στις νεωτερικές δικαιοκές κατασκευές, όπως αργότερα, με μεγαλύτερη μεθοδικότητα θα κάνει και ο Friedrich Karl von Savigny θεμελιώνοντας την ιστορική σχολή του Δικαίου. Βλ. για παράδειγμα τη ρήση του Möser: «Οι γενικές διατάξεις, νόμοι και θεωρίες (...) δεν πρόκειται ποτέ να χαρίσουν σε ένα κράτος αυτό που του χαρίζουν το Ρωμαϊκό Δίκαιο και οι Πανδέκτες» (129).

ρόμενος στις άμεσες συνθήκες και προϋποθέσεις που οδηγούν στην αστική κοινωνία. Εν τούτοις, το κανονιστικό υπόβαθρο είναι διαφορετικό. Όχι μόνο λείπει στον Möser μια θεωρία της φυσικής ελευθερίας (βλ. παρακάτω), η οποία επιτρέπει στον Rousseau να εισαγάγει και να διατηρήσει το διπλό στοχασμό ανάμεσα σε bourgeois και citoyen, αλλά το κανονιστικό του υπόβαθρο ενέχει μια εντονότερη ιστορικότητα, είναι θα λέγαμε, «ρεαλιστικότερο», καθώς αυτοί που βρέθηκαν ή κατέκτησαν πρώτοι ένα συγκεκριμένο έδαφος διατηρούν αυτή τη θέση ως πυρηνικό συμβόλαιο, δίπλα στο οποίο προσαρμόζονται οι ακτήμονες. Οι σχέσεις που συνδέουν την κοινωνία που εισάγει εδώ ο Möser, όπως θα δειχθεί και στις ακόλουθες παραθέσεις, λαμβάνουν έναν «οργανικό» χαρακτήρα, ο οποίος θεωρεί το στοιχείο της διαφοροποίησης ως συντακτικό στοιχείο της φυσικής εξέλιξης²⁰. Η τελεολογική θεώρηση του Möser δεν επιδέχεται την πορεία της ιστορικής εξέλιξης προς μία ομοιομορφία των γενικών κανόνων –την οποία είχε κριτικάρει και ο Rousseau– αλλά βασίζεται στην ανάπτυξη ιδιαίτερων σχηματισμών, από τους οποίους ο καθένας διακατέχεται από τη δική του δομική δύναμη.

Η βάση της κοινωνίας είναι λοιπόν οι διάφοροι «οίκοι» και «αυλές» των αρχικών γαιοκτητικών οικογενειών, εντός των οποίων η παραγωγή λαμβάνει χώρα κάτω από την επίβλεψη του εκάστοτε «κυρίου του οίκου» και προσανατολίζεται όχι προς την ευρύτερη εμπορευματική παραγωγή, αλλά προς την κάλυψη αναγκών, κατ' αρχήν του οίκου και κατά δεύτερο λόγο της γειτονικής πόλης. Ακριβώς σ' αυτά τα οικονομικά σώματα, τις ευρύτερες πατριαρχικές οικογενειακές οικονομίες του Μεσαίωνα, αντικρίζει ο Möser ένα πρότυπο οικονομικού πράττειν, το οποίο αποτελεί εγγύηση τόσο για την κάλυψη αναγκών των μελών όσο και για την

---

20. Στο κείμενό του «Κάτι για τη φυσική ιστορία της δουλοπαροικίας» [*«Etwas zur Naturgeschichte des Leibeigentums»*], ο Möser σκηνοθετεί μια σύγκρουση ανάμεσα στον κάτοχο μιας αποικίας και στους υποτελείς του, οι οποίοι, υποκινημένοι από τη θεωρία του Locke περί αναφαίρετου δικαιώματος της ελευθερίας, απαιτούν από τον κύριό τους να τους αφήσει να φύγουν. Η «μέση» λύση που βρίσκεται, είναι ότι οι υποτελείς είναι ελεύθεροι να φύγουν σε πενήντα χρόνια, όταν θα έχουν «αποσβέσει» το κεφάλαιο που τους παρείχε ο θεμελιωτής της αποικίας ως πίστωση για το σώμα τους.

ανάπτυξη της ευτυχίας και απλότητας στις ανθρώπινες σχέσεις. Με αυτό τον τρόπο έρχεται σε αντίθεση με τον Rousseau, οποίος αντικρίζει στο δομικό και ουσιώδη διαχωρισμό της πατριαρχικής-οικογενειακής από τη δημόσια εξουσία μία από τις προϋποθέσεις για την ελευθερία του ατόμου (ΔΠΟ σ. 227 κ.ε.)²¹.

Η παρακμή και διάλυση αυτού του πλαισίου –το οποίο αποτελεί μια εξιδανικευμένη ερμηνεία των μεσαιωνικών συνθηκών παραγωγής, που αντανακλά αριστοτελικές αντιλήψεις του οικονομικού πράττειν– αποκτά ιδιαίτερη σημασία ως προς την αξιολόγηση από πλευράς του Möser των αιτιών, οι οποίες διαρρηγνύουν τα μέχρι τότε ισχύοντα θεσμικά πλαίσια. Δεδομένου ότι η βάση της νομιμοποίησης του εν λόγω κοινωνικού πλαισίου είναι η

---

21. Στο πλαίσιο της ανάλυσης των οικογενειακών δομών από τον Rousseau και από τον Möser λαμβάνει χώρα και ο αναλογισμός για τη θέση των γυναικών τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και γενικά μέσα στην κοινωνία. Το θέμα είναι πολύ ενδιαφέρον και πολύπλευρο για να εξαντληθεί εδώ. Το ζήτημα της θέσης των γυναικών εντός της νεωτερικής εποχής, όπως αυτή εκφράζεται όχι μόνο από τους εδώ εξεταζόμενους συγγραφείς αλλά από τα ευρύτερα φιλελεύθερα ρεύματα σκέψης του 18ου και 19ου αιώνα, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως ένα κριτήριο ανάγνωσης των θεωρητικών κειμένων ιδιαίτερα ως προς την παράπλευρη νομιμοποίηση άνισων σχέσεων μεταξύ ανθρώπων εντός θεωριών ισότητας και ελευθερίας (βλ. Moller Okin 1981, για τον Rousseau σσ. 75-78· για την άποψη του Möser βλ. Wagner 1993). Όσον αφορά τα κοινά – και ταυτόχρονα για όλο το 18ο αιώνα ενδεικτικά – σημεία πάνω σ' αυτό το θέμα μεταξύ Rousseau και Möser μπορούν να παρατεθούν τα εξής: α) Ο χώρος της γυναίκας είναι ο χώρος του ιδιωτικού νοικοκυριού στον οποίο και πρέπει να διαμένει. Οι μέτοχοι του ρουσοϊκού συμβολαίου είναι μόνο άνδρες, και τα παραδοσιακά νοικοκυριά του Möser είναι ο καθεαυτό χώρος άσκησης των γυναικείων ικανοτήτων και καθηκόντων. β) Η θέση της γυναίκας προσδιορίζεται από την ιδιοκτησιακή δομή της κοινωνίας. Η σεξουαλική της ζωή πρέπει να είναι ελεγχόμενη από τον άνδρα, έτσι ώστε ο τελευταίος να είναι σίγουρος για τους κληρονόμους του (ΔΠΟ σελ. 228) και η ίδια έχει – κατά Möser –περιορισμένα κληρονομικά δικαιώματα. γ) Η γυναίκα έχει γενικά μια κατώτερη θέση από τον άνδρα, η οποία συνδυάζεται και με άλλα, αντίστοιχα προς την ιδιοσυγκρασία της καθήκοντα. Την άποψη αυτή συνδυάζει ο Möser με την έννοια της τιμής των γυναικών, οι οποίες πράττουν μόνο τότε ορθά, όταν περιορίζονται στον κοινωνικά προσδιορισμένο ρόλο τους (Wagner 1993:123). δ) Η σχέση των δύο φύλων, ιδιαίτερα εντός του γάμου, είναι τρόπον τινά διπρόσωπη, καθώς σύμφωνα με τον Möser μόνο η γυναίκα σκέφτεται επί της σχέσης, «ρυθμίζοντας» τον ανδρικό ψυχικό βίο. Στον Rousseau, η άποψη αυτή τονίζεται («Οι άνδρες θα είναι πάντα αυτό που αρέσει στις γυναίκες» ΔΠΕΤ 2, 25), ενώ εδώ το διπλό στοιχείο της σχέσης μπορεί να υπαχθεί στη γενικότερη κριτική του νεωτερισμού.

πολεμική ετοιμότητα των γαιοκτημόνων, οι εκάστοτε κοινότητες εμπλέκονται σε πολεμικές επιχειρήσεις (εννοείται όχι μόνο για επίδειξη δύναμης αλλά και για περαιτέρω κτήση γης, πράγμα το οποίο δεν αναφέρει ο Möser), οι οποίες φέρουν μαζί τους τη χρέωση των γαιοκτημόνων πολεμιστών. Οι «εδαφικές μετοχές» δεν αρκούν πλέον προς κάλυψη του «μετοχικού κεφαλαίου» της «εταιρίας», πράγμα το οποίο ωθεί τους γαιοκτήμονες ιππότες προς αποδοχή στο πρώτο «πυρηνικό» συμβόλαιο των δικαιωμάτων και άλλων κοινωνιών (τέως υποτελών), οι οποίοι, κατέχοντες *χρήμα* («ρευστές» μετοχές), συμβάλλουν πλέον στα έξοδα της «εταιρίας» και –το κυριότερο– απολαμβάνουν ίσα δικαιώματα με τους γαιοκτήμονες. Οι συνεισφορές αυτές των τέως υποτελών είναι οι πρώτοι νεωτερικοί φόροι (σε αντίθεση προς τις μεσαιωνικές εισφορές με τη μορφή π.χ. της δεκάτης, που καθορίζονταν από την οργανική θέση του ατόμου στη νομιμοταξική ιεραρχία), οι οποίοι συνεπιφέρουν και μια διεύρυνση της έννοιας του πολιτικού δικαιώματος, καθώς πλέον η καταβολή φόρου στο κράτος μεταφράζεται σε εν πολλοίς «ισότιμη» θέση γαιομετόχων και χρηματομετόχων στον κοινωνικό σχηματισμό, όσον αφορά τις δομές της κυριαρχίας.

Η κριτική στους φόρους αποτελεί κοινό σημείο στον Möser και τον Rousseau, αν και εδώ φαίνεται καθαρά και η διαφορά των δύο συγγραφέων. Ο Möser κριτικάρει στους φόρους το στοιχείο της γενικότητας (του δικαιώματος) που αναπόφευκτα εισάγεται μαζί τους, ενώ ο Rousseau, έχοντας σταθερά υπόψη του το μερκαντιλιστικό κράτος της εποχής του, δέχεται τους εμπράγματους και προσωπικούς (κεφαλικούς) φόρους ως αναγκαίο κακό μόνο σε περιορισμένη βάση και θεωρεί –πάλι εδώ κανονιστικά– την κύρια πηγή κυβερνητικών εσόδων τις δημόσιες γαίες, οι οποίες όμως, για την εποχή του, δεν καταφέρνουν ούτε κατά προσέγγιση να καλύψουν τις κυβερνητικές δαπάνες. Η υποστήριξη των δημόσιων γαιών από τον Rousseau έχει εν τούτοις ως στόχο την απερίσπαστη πρακτική της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία μπορεί τότε να αναπτυχθεί, όταν η κυβέρνηση έχει τα δικά της έσοδα. Οι φόβοι και οι ανησυχίες του Rousseau γίνονται κατανοητές, όταν ληφθούν υπόψη οι πρακτικές του μερκαντιλιστικού κράτους

όσον αφορά τη δημοσιονομική τους δομή (π.χ. τα φαινόμενα μίσθωσης των φοροεισπράξεων από το κράτος σε ιδιώτες).

Διεύρυνση της ιδιοκτησίας (ως μορφή δικαιώματος) μέσω φόρων στον Möser, περιορισμός της ιδιοκτησίας (και δυνατότητα στους κυβερνήτες να καρπώνονται μέρος των δημοσίων εσόδων) μέσω φόρων στον Rousseau· οι ανησυχίες των δύο συγγραφέων αποτελούν χαρακτηριστικά τους δύο πόλους ανάμεσα στους οποίους θα αναγκαστεί να κινηθεί η δημοσιονομία του 19ου αιώνα.

Η διαδικασία αυτή αφαιρεί αναγκαστικά από τις συγκεκριμένες ιδιότητες του ατόμου (στις οποίες βασιζόταν η πρότερη κοινωνική δομή) και θέτει σε πρώτη θέση την ιδιότητα του ανθρώπου, πέρα από τους επαγγελματικούς του περιορισμούς ή την καταγωγή του.

«Όπως αρχικά δεν επαρκούσαν οι φόροι επί του οικονομικού πλεονάσματος και της περιουσίας και έπρεπε να εφαρμοστούν προσωπικοί φόροι, ώστε εντέλει μέσω αυτών κατέστη κάθε άνθρωπος μέλος της μεγάλης κρατικής εταιρίας, ή, όπως λέμε σήμερα, περιφερειακός υπήκοος [Territorialuntertan], έτσι έλαβε χώρα και εκείνη η γενική μίξη αστικών και ανθρώπινων δικαιωμάτων, εντός της οποίας γυροφέρνουμε σήμερα τη φιλοσοφική μας νομοθεσία χωρίς τιμόνι και κουπί» (Möser 182, υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Είναι χαρακτηριστικό εδώ ότι ο Möser ερμηνεύει αυτή την ιστορική διαδικασία από την πλευρά αντικειμενικών διαδικασιών, τις οποίες και θέτει ως αντικείμενο της ιστοριογραφίας²², στρεφόμενος από τα ιστοριογραφικά κριτήρια του Διαφωτισμού (τις στιγμές πραγμάτωσης της έλλογης ανθρώπινης φύσης) σε ανάλυση εμπράγματων διαδικασιών²³ οι οποίες και καθορίζουν την

22. Αμέσως μετά το παρατιθέμενο απόσπασμα αναφέρει ότι αυτές και πολλές άλλες συνέπειες αποτελούν το «αληθινό Πραγματικό στην Ιστορία».

23. Λέγεται: το Δίκαιο των πραγμάτων [das Recht der Sachen· 182, υπογρ. στο πρωτότυπο]. Επίσης ως προς τη συγκρότηση και κριτική ιστοριογραφικών κριτηρίων: «Όσον αφορά εμένα, το θεωρώ πλέον σίγουρη αλήθεια ότι η ιστορία ενός κράτους δεν πρέπει να είναι η ιστορία της ανθρωπότητας, αλλά η ιστορία μιας εμπορικής εταιρίας» (253). «Εν γένει η έλλειψη δύναμης στη γενική μας ιστοριογραφία πηγάζει από το ότι αυτοί που την εξασκούν επικεντρώνονται περισσότερο στις φυσικές και ηθικές παρά στις πολιτικές ικανότητες των δρώντων ατόμων ή αφήνουν αυτές τις τελευταίες ακαθόριστες» (254).

εκάστοτε ανθρώπινη στάση. Ακριβώς ο προσδιορισμός και η ερμηνεία των αιτιών της παρακμής των μεσαιωνικών κοινωνικών πλαισίων καθώς και η τοποθέτησή τους σε ένα αξιολογικό πλαίσιο, δείχνει με σαφήνεια την αντιπαράθεση του Möser με τη φυσικοδικαιική αντίληψη της ιστορίας. Η ίδια οικονομική διαδικασία που ο Möser ερμηνεύει ως παρακμή μιας ασφαλούς κοινωνικής δομής, η οποία πραγμάτωνε ορισμένες αξίες του βίου, αποκτά την ίδια σχεδόν περίοδο στα μάτια του Adam Smith τις διαστάσεις μιας απελευθέρωσης όλων των κοινωνιών, η οποία αποτελεί ένα κρυφό σκοπό της Πρόνοιας, ενώ παράλληλα ο Smith έχει ως αφετηρία τα πάθη των εκάστοτε ατόμων, τα οποία και προκαλούν –χωρίς αναλογισμό– το αντίστοιχο αποτέλεσμα:

«Όλα για τον εαυτό μας και τίποτε για τους άλλους, αυτό φαίνεται ήταν σε όλες τις εποχές του κόσμου το αποτρόπαιο αξίωμα των κυρίων της ανθρωπότητας. Όποτε λοιπόν μπορούσαν να βρουν μια ευκαιρία για να καταναλώσουν μόνοι τους όλη την αξία των προσόδων τους, δεν είχαν καμία προδιάθεση να τη μοιραστούν με άλλα άτομα. (...) (Κ)αι έτσι, για την ικανοποίηση των πιο ανώριμων, δόλιων και πρόστυχων ματαιοδοξιών, σταδιακά πούλησαν όλη τους τη δύναμη και το αξίωμα» (*WN* III.iv. 10)²⁴.

Κατά τον Möser, η αιτία της παρακμής μπορεί επίσης να εντοπιστεί στον τρόπο ζωής των γαιοκτημόνων, οι οποίοι κατά το τέλος του Μεσαίωνα και μέχρι την αντίστοιχη εποχή έχουν σταδιακά οι ίδιοι αποδεσμευθεί από τα «μετοχικά» τους καθήκοντα, επικεντρωμένοι, εκτός των άλλων ως απόγονοι πλέον των αρχικών ιπποτών (εννοείται: όσοι δεν έχουν υποστεί πτώχευση), στην ικανοποίηση των δικών τους αναγκών, οι οποίες στρέφονται σε αγαθά πολυτελείας. Η νεωτερική ατομικότητα εμφανίζεται στον Möser ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών διαδικασιών, οι οποίες θέτουν πλέον το εκάστοτε άτομο «μόνο του», δηλαδή

---

24. Βλ. επίσης και TMS (IV.i.10) όπου η όλη διαδικασία θεωρείται ως σκοπός της Πρόνοιας και αναφέρεται το περίφημο «αόρατο χέρι» που οδήγησε τους γαιοκτήμονες σ' αυτό το είδος οικονομικής δραστηριότητας.

εκτός δεδηλωμένων «οργανικών» πλαισίων απέναντι στην οικονομική γενικότητα της αγοράς. Η από πλευράς του Möser κριτική της νεωτερικής ατομικότητας, η οποία κατά την εξέλιξη του 19ου αιώνα θα επαναλαμβανόταν και από άλλους συγγραφείς – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Möser ήταν ο δημιουργός της, αλλά σίγουρα ένας από τους καλύτερους προπομπούς της– τονίζει ακριβώς την αρνητική πλευρά της ανεξαρτησίας του ατόμου, το οποίο δεν μπορεί πλέον να επικαλεστεί συγκεκριμένες θεσμικές διαδικασίες προς στήριξη των αναγκών του (π.χ. την ως επί το πλείστον παραδοσιακά προσδιορισμένη, αλλά –κατά τον Möser– επίσης στο “δεύτερο” συμβόλαιο θεμελιωμένη φροντίδα του γαιοκτήμονα για την ευημερία των δουλοπάροικών του), αλλά πρέπει να μεσολαβήσει αυτές τις τελευταίες μέσω του γενικού μέσου ανταλλαγής –του χρήματος– εντός ενός γενικού χώρου ανταλλαγών της αγοράς. Η μεταβολή των εκμεταλλευτικών σχέσεων της αγροτικής οικονομίας από σχέσεις δουλοπαροικίας σε σχέσεις μίσθωσης, αποτελούν στα μάτια του Möser τυπικό παράδειγμα της επικείμενης αθλιότητας της νεωτερικής κοινωνίας της αγοράς:

«[Μετά την εισαγωγή της μίσθωσης, Θ.Γ.] ο γαιοκτήμονας παίρνει ό,τι του αναλογεί και δεν νοιάζεται παραπάνω για το μισθωτή του, τον θεωρεί ελεύθερο χειροτέχνη, τον οποίο δεν ορίζει παρά μόνο λίγο, χωρίς να ρωτά αν χρειάζεται ψωμί κι αλάτι: αν μπερδευτεί σε διενέξεις, τόσο το χειρότερο γι’ αυτόν· αν πρέπει να εισαχθούν φόροι, τότε ο γαιοκτήμονας φροντίζει για την ασφάλεια των κληρονομικών του τοκοεισφορών και τα υπόλοιπα τού είναι αδιάφορα, ο ελεύθερος μισθωτής δεν μπορεί να αρθρώσει ούτε μια λέξη και δεν έχει κανένα νομικό εκπρόσωπο. Με λίγα λόγια, ο άνθρωπος ο οποίος ως δουλοπάροικος γινόταν αντικείμενο μεταχείρισης σαν ένα άλογο άμαξας, το οποίο πρέπει να διατηρεί κανείς για δικό του όφελος και ευχαρίστηση στην καλύτερη κατάσταση, είναι τώρα ίσος με ένα άλογο προς ενοικίαση, το οποίο μπορεί κανείς σήμερα να χρησιμοποιήσει όσο και όπως νομίζει σκόπιμο, χωρίς να νοιάζεται αν αύριο θα υποφέρει» (Möser 223).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε έναν υποθετικό διάλογο ο Rousseau θα συμφωνούσε με την κριτική αυτή των νεωτερικών

οικονομικών σχέσεων, συμπληρώνοντας εν τούτοις ότι οι σχέσεις κατά την περίοδο της δουλοπαροικίας και της φεουδαρχικής κυριαρχίας δεν ήταν διόλου καλύτερες και αγανακτώντας κατά πάσα πιθανότητα για την παρομοίωση του εργαζόμενου, αλλά πάντα έχοντας δικαίωμα στην ελευθερία ανθρώπου με ένα άλογο (π.χ. Πολωνία κ6).

Στο σύστημα του Rousseau η ιδιοκτησία εντός της αστικής κοινωνίας, έχοντας πλέον περάσει τις «εξετάσεις» του θεμελιώδους συμβολαίου, αποστασιοποιείται από τον αρχικό τρόπο συγκρότησής της και νομιμοποιείται από τη συμβατικότητα της προς το θεμελιώδη νόμο, χωρίς τον οποίο δεν μπορεί άλλωστε να υπάρξει. Η ιδιοκτησία είναι λοιπόν δεσμευμένη από τη θέσπιση της γενικής βούλησης και υπόκειται σε αυτήν. Προσέτι, καθίσταται η ιδιοκτησία αντικείμενο κανονιστικής θεώρησης, η οποία επαναδραστηριοποιεί το δικαίωμα της ιδιοκτησίας ως βάση της ατομικής συντήρησης στην κατεύθυνση μιας κοινωνίας ομόθυμων μικροϊδιοκτητών και επαγγελματιών, δημιουργώντας έτσι, ή αναπαράγοντας, μια εντασιακή σχέση μεταξύ των πραγματικών ιδιοκτησιακών μεγεθών εντός της κοινωνίας, τα οποία ο Rousseau είχε σαφέστατα διακρίνει. Ο Möser, από την πλευρά του, δεν είναι διατεθειμένος για τέτοιου είδους αντιπαραθέσεις που αποδίδουν στη νεωτερικότητα τη χαρακτηριστική της ταυτότητα, αλλά στηριζόμενος σε μια κτήση, η οποία έλαβε χώρα στο παρελθόν, επανεισάγει τα στοιχεία νομιμοποίησής της επί τη βάση της ιστορικότητάς της. Οι πάλαι ποτέ γαιοκτήμονες κατέχουν και τη θέση της πολιτικής ηγεσίας, η οποία στον εσώτερο πυρήνα της είναι δεμένη με το έδαφος και την προάσπισή του. Ο Möser διαχωρίζει επίσης τον πρότερο τρόπο της κτήσης από την παρούσα δραστηριοποίησή της, προσπαθώντας εν τούτοις να τη δεσμεύσει επί τη βάση ενός δεύτερου συμβολαίου καθηκόντων των γαιοκτημόνων απέναντι στους μη γαιοκτήμονες και παραμένει έτσι, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, εντός των ορίων του ρουσοϊκού *Δοκιμίου περί Ανισότητας* χωρίς να έχει διάθεση «ανάβασης» σε εκείνο του *Κοινωνικού Συμβολαίου*.

Η αντικειμενικότητα των γενικών ρυθμίσεων της ανερχόμενης αστικής κοινωνίας, συγκροτούμενη πέρα από τις εσωτερικές

προδιαθέσεις των ατόμων²⁵ και αποτελώντας την αντίστοιχη παράλληλο της γενικής φύσης των συναλλαγών της αγοράς (ιδιαίτερα εκφραζόμενες κατ' αρχήν στη δυναμική του χρήματος) θέτουν μια συγκεκριμένη «υλικότητα» ως πρωτεύουσα, απέναντι σε κοινωνικούς σχηματισμούς, οι οποίοι βρίσκουν τη (τουλάχιστον ιδεολογική) θεμελίωσή τους σε ιδιαίτερες προκείμενες του ανθρώπινου ψυχισμού και των ανθρώπινων προδιαθέσεων. Αυτές ακριβώς οι προδιαθέσεις είχαν απασχολήσει και τον Möser αλλά και τον Rousseau κατά τη συγκρότηση του δικού τους «μοντέλου» κοινωνίας.

---

3. Οι αξίες του βίου και οι ανθρώπινες προδιαθέσεις που συγκροτούν την κοινωνία

Για τον Rousseau δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ερώτημα για τη θεμελίωση του κοινωνικού βίου είναι το ερώτημα μιας Ανθρωπολογίας, την οποία ο ίδιος αποπειράται να εδραιώσει. Συνοπτικά μπορεί να αναφερθεί εδώ ότι το ερώτημα «μέσα από ποιες έρευνες θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στη γνώση του φυσικού ανθρώπου και ποια μέσα έχουμε προς τη διεκπεραίωση τέτοιων

---

25. Το γεγονός αυτό δεν γίνεται απόλυτα σαφές στην αντικειμενική του εξέλιξη από τη θεωρία, η οποία χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό ανθρωπολογικές κατασκευές προς ερμηνεία του πράττειν. Ο Rousseau ασχολείται σε μεγάλο βαθμό με την αλληλεπίδραση μεταξύ ψυχικών δομών και πολιτικής-κυβερνητικής στρατηγικής. Επίσης τόσο ο Adam Smith (ιδιαίτερα στην ηθική του θεωρία) όσο και άλλοι θεωρητικοί της αστικής κοινωνίας επιχειρηματολογούν ευρύτατα από την πλευρά ανθρώπινων «αισθημάτων», «προδιαθέσεων» ή «φυσικών καταβολών». Εν τούτοις, στο βαθμό που τα θεσμικά πλαίσια της αγοράς εδραιώνονται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, λαμβάνει χώρα μια ρήξη εντός του σώματος της κοινωνικής θεωρίας (τυπικό παράδειγμα το «Πρόβλημα-Adam-Smith»), η οποία ανάγει στην καλύτερη περίπτωση το οικονομικό πράττειν όλων των κοινωνιών σε μια ή σε λίγες ψυχικές προκείμενες (αντικειμενικοποιημένες στο θεσμικό πλαίσιο της αγοράς), αντιστρέφοντας έτσι το αρχικό σχήμα της «κλασικής» επιχειρηματολογίας. Αυτή η κατάσταση έδωσε αφορμή στους συγγραφείς της Ιστορικής Σχολής της γερμανικής Εθνικής Οικονομίας να μιλούν για τον κακώς εννοούμενο «υλισμό» της κλασικής θεωρίας, απευθυνόμενοι εν τούτοις ιδιαίτερα στους επιγόνους της τελευταίας.

ερευνών μέσα στην κοινωνία» (ΔπΑ Πρόλογος 52) απαντάται από τον Rousseau κατά βάση με επαγωγικό τρόπο, καθώς η έρευνα την οποία εισάγει είναι υποθετικής-αφαιρετικής και όχι ιστορικής υφής. Σύμφωνα με τον Rousseau οι δυο ορμές που χαρακτηρίζουν τον ανθρώπινο βίο στη φυσική του κατάσταση είναι η ορμή της αυτοσυντήρησης και της συμπόνιας (commisération, pitié, ΔπΑ πρόλογος 55 και 1,85· ΔπΓ κ9), η οποία προσδιορίζεται στο αίσθημα απόρριψης του πόνου για κάθε ζωντανό ον. Οι ορμές αυτές δεν μεσολαβούνται από τη διάνοια, καθώς αυτή η τελευταία είναι τέκνο προϊούσας πολιτισμικής εξέλιξης και δεν συναντάται στη φυσική κατάσταση. Ο άνθρωπος είναι στη φυσική του κατάσταση ελεύθερος κατ' αρχήν με την έννοια της ασυνείδητης και παρορμητικής ύπαρξης, η οποία ικανοποιεί τις φυσικές ανάγκες της αποφεύγοντας όσο το δυνατό τη σύγκρουση με άλλα όντα (επί τη βάσει ενός συνδυασμού της ορμής της αυτοσυντήρησης και της συμπόνιας· εδώ διαφοροποιείται ο Rousseau από τον Hobbes). Χαρακτηριζόμενη από τις ορμές της αυτοσυντήρησης και της συμπόνιας, η φυσική κατάσταση της ρουσοϊκής παράθεσης εμφανίζεται ως ειρηνική, καθώς κάθε τυχούσα σύγκρουση μεταξύ ανθρώπων (π.χ. για την απόσπαση καρπών) εφ' όσον δεν συνοδεύεται από έλλογη πρόθεση, θεωρείται από τους ανθρώπους ως «φυσικό» γεγονός, ως εάν να είχαν προσβληθεί από μια άλλη φυσική δύναμη και όχι από έναν ομόφυλό τους. Ιδιαίτερα η ορμή της συμπόνιας εγγυάται τον περιορισμό των συγκρούσεων στο ελάχιστο δυνατό επίπεδο, έτσι ώστε οι τελευταίες να μη διευρύνονται εν είδει χομπσιανής φυσικής κατάστασης (βλ. ΔπΓ κ9: «Παντού κυριαρχούσε η κατάσταση του πολέμου και πάνω σ' όλη τη γη υπήρχε ειρήνη»). Ο άνθρωπος δεν διακατέχεται από σκέψεις, παρά μόνο από ένστικτα και μηχανικούς συνειρμούς. Προσέτι, ερευνώντας την ηθική και μεταφυσική διάσταση του φυσικού ανθρώπου, ο Rousseau προσδιορίζει μέσα του μια a priori βουλευτική ικανότητα παρεκτροπής από τις επιταγές του ενστίκτου, η οποία δεν μπορεί να εξηγηθεί μηχανικά: πρόκειται για την καθεαυτό ανθρώπινη ελευθερία.

Στο βαθμό που η περιβάλλουσα φύση επαρκεί για την ικανοποίηση όλων των αναγκών του, ο άνθρωπος (= το ανθρώπινο

είδος) παραμένει σ' αυτή την κατάσταση. Η δραστηριοποίηση της διάνοιας, η ανάγκη επικοινωνίας με λέξεις και παρόμοια φαινόμενα κοινωνικής απαρχής έχουν τις αιτίες τους, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε εξωτερικές φυσικές συνθήκες. Μαζί με τη διάνοια αναπτύσσονται και δυναμικές τελειοποίησης των εκάστοτε ικανοτήτων στον άνθρωπο, οι οποίες παρέμεναν σε σπερματική μορφή στη φυσική κατάσταση, όπου η ανάγκη εξωτερίκευσης ήταν ανύπαρκτη. Η ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων έχει ουσιώδεις συνέπειες κατ' αρχήν για την αυτοσυνείδηση του ανθρώπου καθώς τώρα η φυσική και αδιαμεσολάβητη «αγάπη προς τον εαυτό» [amour de soi] μεταβάλλεται σε εγωισμό [amour propre] (ΔΠΑ υποσημείωση XV), ο οποίος μέσω της διάνοιας εμπλέκεται σε ανταγωνιστικές διαδικασίες επίδειξης κύρους μεταξύ των κοινωνιών²⁶. Η διαδικασία αυτή της διαφοροποίησης των ανθρώπινων προδιαθέσεων του πράττειν συνεχίζεται ιστορικά τόσο πριν όσο και μετά τη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας, καθώς συμβαδίζει με την ανάπτυξη του εργασιακού καταμερισμού και των μορφών ανταλλαγής, ιδιοκτησίας και περιουσίας που του αντιστοιχούν. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις η κοινωνική ελευθερία, ή καλύτερα η εντός της κοινωνίας δυνατή ελευθερία δεν μπορεί να είναι πλέον εκείνη της φυσικής κατάστασης, αλλά πρέπει να μεσολαβείται κατ' ανάγκην από τη διάνοια (δηλαδή να είναι αποτέλεσμα αναλογισμού) και πρέπει να ισχύει εξίσου για όλους τους κοινωνούς, καθώς η σκλαβιά όχι μόνο είναι κάτι το μη-φυσικό, αλλά καθιστά και τον κύριο υπόδουλο της κατάστασης της δουλείας, εφ' όσον δεν μπορεί ποτέ να έχει άλλη εγγύηση για την υποταγή του σκλάβου από την άσκηση βίας, που σημαίνει ένα κρυφό ή φανερό πόλεμο.

Η ελευθερία εντός της κοινωνικής κατάστασης είναι, όπως αναφέρθηκε, μαζί με την ισότητα ταυτόχρονα και η συντακτική

---

26. Ακριβώς σ' αυτή την αρνητική πλευρά της κοινωνικοποίησης και στην καταγωγή δικαϊκών πλαισίων από την ανισότητα προσδιόρισε ο Adam Smith τη συγγένεια της πολιτισμικής κριτικής του Rousseau με εκείνη του Mandeville· βλ. «A Letter to the Authors of the Edinburgh Review» (1756) στη συλλογή κειμένων *Essays on Philosophical Subjects*, σελ. 250 κ.ε.

της συνθήκη, καθώς μόνο η κοινωνική κατάσταση μπορεί να εγγυηθεί τη μακρόχρονη διατήρηση της ιδιοκτησίας και της ζωής χωρίς φόβο παραβίασης ή καταστροφής και των δύο. Ακριβώς αυτή η εγγύηση είναι αποτέλεσμα αναλογισμού των συμβαλλομένων, οι οποίοι και συγκατανεύουν να αλληλοπεριοριστούν ως προς τα πάθη και τον εγωισμό τους και να συγκροτήσουν ένα τεχνητό δεσμό (την κοινωνία) μεταξύ τους. Η γενική βούληση που συγκροτείται με αυτό τον τρόπο αφαιρεί από τις εκάστοτε ιδιαίτερες διαθέσεις των συμβαλλομένων και αναφέρεται στα κοινά τους στοιχεία, που ενέχουν, όπως δείχθηκε, ορισμένες όμοιες ιδιοκτησιακές δομές (Schulz 1980:42).

Προσέτι αυτή η θεμελίωση της ελευθερίας –το ανώτερο κανονιστικό επιχείρημα στο ρουσοϊκό έργο– δεν αποτελεί άμεση εγγύηση για την επιβίωση του πολιτικού μηχανισμού, στο βαθμό που θα παρέμενε στο επίπεδο της απλής νομικής έκφρασης αναφερόμενη πρωτίστως στις εξωτερικές συνθήκες του πράττειν, οι οποίες μπορούν να είναι και ελέγξιμες από τη δημοσιότητα και τα όργανά της. Όπως κατά τη θεμελίωση της ισότητας λαμβάνεται υπόψη η συνεκτικότητα των φορέων της (των ιδιοκτητών κοινωνιών) με τη μορφή της ιδιοκτησιακής μεσότητας, έτσι αποτελεί και η ελευθερία το σημείο αφετηρίας για την εσωτερική διαμόρφωση του πολίτη, ο οποίος ελέγχοντας τα πολιτισμικά καθορισμένα πάθη του εξελίσσεται σε ενάρετο άτομο εντός του κοινωνικού συνόλου, έχοντας πλέον εσωτερικεύσει τους αρχικά εξωτερικούς συμβολαιακούς όρους. Πέρα από αυτό, το πρώτο και σημαντικότερο κανονιστικό θεμέλιο συγκρότησης της ελεύθερης κοινωνίας, ο Rousseau, «κατεβαίνοντας» από τη σφαίρα της κανονιστικής συγκρότησης στην εμπραθή εμπειρία, ερευνά τις αντίστοιχες ψυχικές προδιαθέσεις που διακατέχουν τους αστούς πολίτες εντός πλέον των πολιτισμικών θεσμών που τους περιβάλλουν. Για τον Rousseau δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μακροπρόθεσμα «οι λαοί είναι αυτό που τους έχει καταστήσει η κυβέρνηση» (ΔΠΟ 1,238), τονίζοντας έτσι την αλληλεξάρτηση μεταξύ ψυχικών ατομικών προδιαθέσεων και μορφής του πολιτεύματος.

Στηριζόμενος στην επανερμηνεία της αρχαίας ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, η οποία διακατέχει όλο του το έργο, ο

Rousseau φροντίζει να διαρρυθμίσει με τέτοιο τρόπο το θεσμικό πλαίσιο της ιδεώδους πολιτείας, έτσι ώστε αυτή να γεννά στους πολίτες όχι μόνο την έννοια αλλά πολύ περισσότερο την έμπρακτη άσκηση της αρετής. Η αρετή προσδιορίζεται εδώ από τη σαφή διάσταση του πράττειν του μεμονωμένου πολίτη όχι μόνο στη δραστηριότητά του ως μέλος του «κυρίαρχου» (= του νομοθέτη λαού) αλλά και ως μέλους του «κράτους» (= συνόλου όλων των πολιτών που υπόκεινται στους νόμους του κυρίαρχου). Ο Rousseau δεν θεωρεί επαρκή τη συνθήκη του βίου στην αστική κοινωνία, όπου από τη σκοπιά του μεμονωμένου ατόμου όλη η υπόλοιπη εργασιακά καταμερισμένη κοινωνία αποτελεί στη γενικότητά της μέσον προς ικανοποίηση των αναγκών του, αλλά ωθεί την εκάστοτε ατομικότητα να εσωτερικεύσει τους ορθοπρακτικούς κανόνες και να τους εντάξει στο πεδίο του ιδιαίτερου πράττειν. Στην πολιτική θεωρία του Rousseau, ο bourgeois υπάγεται στο citoyen και όχι αντίστροφα (Schulz 1980:38). Ο ενάρετος πολίτης δεν τηρεί απλά τους νόμους του κράτους, αλλά –αυτή είναι μια εγγενής επιχειρηματολογική δυναμική στον Rousseau– διεκπεραιώνει τις ιδιωτικές του, κατά βάση οικονομικές, υποθέσεις με ένα τρόπο που αντιστοιχεί στην έννομη ζωή εντός του κράτους. Με άλλα λόγια, ενάρετοι πολίτες δεν βρίσκονται σε κάθε ιδιοκτησιακή και περιουσιακή δομή και η απλή ύπαρξη θεμελιωδών νόμων είναι μεν η αναγκαία αλλά όχι και επαρκής συνθήκη του ενάρετου πράττειν (ΚΣ Β3κ4, Β3κ15· ΔΠΟ 2,238 και 245· Πολωνία κ13, και αρνητικά ΔπεΤ 2, 29 και 33).

Η οικονομική αυτάρκεια, τόσο του μειωμένου ατόμου όσο και ολόκληρης της κοινωνίας, είναι μια απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη των κατάλληλων αισθημάτων που υποστηρίζουν μέσα από την καθημερινή πρακτική την ορθή λειτουργία του πολιτικού σώματος, καθυστερώντας έτσι την εν τούτοις αναπόφευκτη παρακμή του (ΚΣ Β3κ11· Δπα 2,121). Η ορθή κυβερνητική στρατηγική προσανατολίζει τη ματαιοδοξία των ανθρώπων και την ανάγκη εκτίμησης και αναγνώρισής τους από τους συνανθρώπους τους αναδεικνύοντας, θα λέγαμε, με ιδεολογικό τρόπο, τέτοια αντικείμενα και συμπεριφορές προς απόκτηση και επίδειξη, των οποίων η απόκτηση δραστηριοποιεί την εργατικότητα

(Κορσική 548-549) και όχι την κλίση προς απόλαυση πολυτελών αγαθών. Η κυβέρνηση λοιπόν χρησιμοποιεί τα πάθη των ανθρώπων προς στήριξη του κρατικού ιστού, στο βαθμό που οι περιουσιακές διαφορές και η κατοχή του χρήματος δεν έχουν διαφθείρει τους πολίτες. Σε άμεσο συνδυασμό με τη θεμελίωση αυτού του είδους κοινωνίας τίθεται άμεσα το ερώτημα των μέσων εισαγωγής της, το οποίο δεν μπορεί να απαντηθεί παρά για κάθε χώρα ξεχωριστά, καθώς σ' αυτό το επίπεδο ισχύουν ευρύτερες αιτιακές σειρές, που χρήζουν ιδιαίτερη εξέταση για κάθε ιστορικό κοινωνικό σχηματισμό²⁷. Ενώ λοιπόν ο Rousseau κατεβαίνει σ' αυτό το επίπεδο, αφού έχει λύσει το πρόβλημα των συντακτικών αξιών της κοινωνίας, ο Möser συμφωνώντας μαζί του σε μεγάλο βαθμό για τις ψυχικές στάσεις που πρέπει να διέπουν τον οικονομικό βίο, αποπειράται να ανεβάσει από το ιστορικό επίπεδο στο αξιολογικό ορισμένες στάσεις που εμφανίζονται προτιμότερες από εκείνες του Rousseau.

Στο κείμενό του «Απάντηση στο ερώτημα: Ποια πρέπει να είναι η πρώτη φροντίδα για τον εμπλουτισμό μιας χώρας»²⁸, ο Möser συγκροτεί σε λίγες σελίδες το μοντέλο μιας μικρής κοινότητας, η οποία καταφέρει να θεμελιώσει ένα καθεστώς αφθονίας και ειρηνικού βίου. Σε ένα μικρό και φτωχό χωριό εγκαθί-

---

27. Το ότι ο Rousseau δεν ήταν ένας απλός «αφαιρετικός» συγγραφέας, αλλά βρισκόταν σε θέση να αναλύσει ιστορικούς πολιτικούς θεσμούς, ομολογούν τα κείμενά του *Γράμματα από το βουνό*, *Σχέδιο για ένα σύνταγμα της Κορσικής* και *Παρατηρήσεις για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και την προτεινόμενη μεταρρύθμισή της*, τα οποία αποτελούν σαφέστατα προοίμια της λεγόμενης σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης. Πέρα από αυτά τα κείμενα εφαρμοσμένης, θα μπορούσε επίσης να υποστηριχθεί ότι τα κεφάλαια 8, 9 και 10 του Δεύτερου Βιβλίου του *Κοινωνικού Συμβολαίου* θα μπορούσαν, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, να έχουν γραφτεί από ένα μέλος της πάλαι ποτέ Ιστορικής Σχολής της οικονομίας.

28. Ο ολοκληρωμένος τίτλος του κειμένου έχει ως εξής: «Απάντηση στο ερώτημα: Ποια πρέπει να είναι η πρώτη φροντίδα για τον εμπλουτισμό μιας χώρας; Η βελτίωση της γεωργίας; ή ο πληθυσμός της χώρας; ή η εξάπλωση του εμπορίου; Από πού πρέπει να γίνει η αρχή;» [*Beantwortung der Frage: Was muß die erste Sorge zur Bereicherung eines Landes sein? Die Verbesserung des Landwirtschaft? oder die Bevölkerung des Landes? oder die Ausbreitung der Handlung? Womit muß der Anfang gemacht werden?»*]. Η συνάφεια του ερωτήματος με τον αντίστοιχο τίτλο του διάσημου βιβλίου του Adam Smith είναι προφανής.

σταται ένας άνδρας, ο οποίος «πίστευε ότι είχε επινοήσει μια δική του θρησκεία» (116) και ο οποίος αρχίζει να εργάζεται ως υφαντής. Λόγω του τίμιου και εργατικού του χαρακτήρα αρχίζει να αποκτά θετική φήμη στη γύρω περιοχή, έτσι ώστε οι γονείς τού φέρνουν τα παιδιά τους ως μαθητές και σταδιακά αρχίζουν και οι ίδιοι να συμμετέχουν στην παραγωγή. Με αυτό τον τρόπο σχηματίζεται μια εργασιακή κοινότητα, την οποία ο Möser χαρακτηρίζει αίρεση [Sekte]. Σ' αυτή την αίρεση μπορεί να εισχωρήσει ο καθένας, ο οποίος «θέλει να εργάζεται για τους άλλους, αλλά να σκέφτεται ότι θέλει ο ίδιος» (117) (δηλαδή κυριαρχεί ελευθερία του σκέπτεσθαι εντός ενός πλαισίου εργασιακού καταμερισμού). Εν τούτοις είναι όλοι διαποτισμένοι από την πεποίθηση «ότι όποιος προσεύχεται και εργάζεται, μπορεί να κερδίσει το ψωμί του», ώστε αφοσιώνονται στον κοινό βίο της «αίρεσης». Αυτή τους η πεποίθηση «ήταν λοιπόν ένα είδος περιουσίας [Vermögen], η οποία μπορεί να θεωρηθεί ίση προς τη γαιοκτησία ή μια άλλη υποθήκη, και σπάνια είχε μια κοινότητα στο όνομα της ιδιοκτησίας της τόσο πολλή πίστωση, όσο η αίρεση λόγω του τρόπου σκέψης της» (Möser 117, τονισμοί Θ.Γ.). Σε λίγα χρόνια η αιρετική κοινότητα επιτυγχάνει ένα υψηλό επίπεδο πλούτου και ευημερίας:

«Ο πραγματικός λόγος της αποδοχής μας», ομολογεί ένα μέλος της αίρεσης, «έγκειται στο ότι ένας άνδρας που προς το παρόν δεν διαθέτει τίποτε άλλο εκτός από την εντιμότητα και επιδεξιότητά του, μπορεί πάνω στη βάση αυτών των δύο προϋποθέσεων να πάρει όση πίστωση χρειάζεται» (Möser 118, υπογρ. στο πρωτότυπο).

Η θεμελίωση του οικονομικού πράττειν σε ανθρώπινες προδιαθέσεις, όπως ήδη τονίστηκε, αποτελεί τόσο επιχειρηματολογικό υπόστρωμα της φυσικοδικαιικής όσο και της «ρεαλιστικής-ιστορικής»²⁹ άποψης. Εν τούτοις, έχει σημασία ποιες εκάστοτε προδιαθέσεις και στάσεις θεωρούνται ουσιώδεις και συντακτικές του «ορθού» οικονομικού πράττειν. Ο Möser δεν έχει ως αφετη-

29. Ο χαρακτηρισμός αυτός έχει εδώ μόνο δόκιμο χαρακτήρα.

ρία, όπως π.χ. ο Rousseau μια αφαιρετική ανθρωπολογική βάση η οποία καθορίζει εννοιολογικά την ελευθερία ως συντακτικῶς συστατικό του πράττειν, ή όπως ο σύγχρονός του Adam Smith μια συγκεκριμένη έννοια της ανταλλακτικής δικαιοσύνης, η οποία σε ένα προχωρημένο στάδιο ανταλλαγών επιτρέπει και «χαλαρότερα» πλαίσια του πράττειν, όπως η αγαθοεργία (benevolence), αλλά προβάλλει ως θεμελιώδη στοιχεία του οικονομικού πράττειν αξίες οι οποίες ενεργοποιούνται εντός ενός περιορισμένου πλαισίου κοινοτικής (και όχι κοινωνικής/αγοραίας) παραγωγής: «Υγεία, εργατικότητα και εντιμότητα αποτελούν το μεγαλύτερο κεφάλαιο του ανθρώπινου γένους» (Möser 119, υπογρ. Θ.Γ.). Είναι περαιτέρω ενδεικτικό ότι κατά τη συγκρότηση του «αιρετικού» του μοντέλου, ο Möser υποδεικνύει τα όρια της οικονομικής ανάπτυξης σε συσχετισμό με τη σταθερή ικανοποίηση θεμελιωδών αναγκών (ρουχισμός, τροφή, κατοικία) και όχι με την ευρύτερη συσσώρευση κεφαλαιακών αγαθών, συμφωνώντας και εδώ με τον Rousseau περί του σκοπού της παραγωγής. Το εκάστοτε πάγιο κεφάλαιο δραστηριοποιείται αποκλειστικά από την πλευρά των ανθρώπινων καταβολών, ή, καλύτερα, οι ανθρώπινες καταβολές είναι το βασικό κεφάλαιο μιας οικονομίας. Ο αναγνώστης θα έχει ήδη αντιληφθεί ότι με αυτές τις παραθέσεις έχουμε αγγίξει τα όρια μιας σύγχρονης θεωρίας περί των προϋποθέσεων του οικονομικού πράττειν – πρόκειται για τη θεωρία του Max Weber περί των ηθικών/θρησκευτικών προδιαθέσεων του οικονομικού πράττειν. Χωρίς να χρειάζεται να επεκταθούμε εδώ σ' αυτό το θέμα μπορούμε να εντοπίσουμε τα εξής.

Στην ενασχόλησή του με τα κριτήρια της νομιμοταξικής [ständische] δομής ιστορικών κοινωνιών, ο Weber τόνισε ακριβώς το στοιχείο της «τιμής» [Ehre] της νομικής τάξης, η οποία θεμελιώνεται σε προσωπικές σχέσεις³⁰ και βρίσκεται σε μια από τις οξύτερες ιστορικές αντιθέσεις στις ταξικές (ιδιαίτερα τις νεωτερικές) σχέσεις, που καθορίζονται από εμπράγματα κριτήρια (κτή-

---

30. Βλ. π.χ. το δόκιμο ορισμό: «Οι νομικές τάξεις είναι, σε αντίθεση με τις τάξεις, συνήθως κοινότητες, αν και συχνά άμορφες. Σε αντίθεση με την καθαρά οικονομικά προσδιορισμένη “ταξική θέση” [Klassenlage], ορίζουμε ως “νομιμοταξική θέση” [ständische

ση πλούτου, θέση στην αγορά ή στην παραγωγή) πέρα από τις προσωπικές ιδιότητες των ατόμων. Η από τον Möser θετικά αξιολογημένη και βασισμένη στην τιμή διαγωγή του βίου των γαιοκτημόνων ευγενών μετατρέπεται μετά από σχεδόν ενάμιση αιώνα στα χέρια του Weber σε εν πρώτοις περιγραφικό κριτήριο τόσο των σχέσεων εντός της αστικής κοινωνίας όσο και των μεταβατικών δομών προς αυτήν. Γνωρίζοντας πλέον αυτό που ο Möser είχε επικρίνει στις απαρχές του, ο Weber επισημαίνει με έναν τυπικό για τη συνοπτικότητά του τρόπο, την αντίθεση μεταξύ παραδοσιακής και νεωτερικής διαγωγής του βίου:

«Η αγορά και οι οικονομικές διαδικασίες εντός της δεν γνώριζε... καμιά “υπόληψη του προσώπου”: κυριαρχείται από “εμπράγματα” συμφέροντα. Δεν γνωρίζει τίποτα περί “τιμής”. Η νομικοταξική διάταξη σημαίνει αντίστροφα: διάρθρωση σύμφωνα με την “τιμή” και διαγωγή του βίου ως προς τη νομική τάξη, και ως τέτοια απειλείται στα θεμέλιά της, όταν η απλά οικονομική κτήση και η απλή, γυμνή οικονομική δύναμη που φέρει ακόμη στο μέτωπο την εξω-νομικοταξική της καταγωγή θα μπορούσε να αποδώσει στον καθένα που την έχει κερδίσει ίση ή (...) ανάλογα με την επιτυχία ανώτερη “τιμή”, από αυτή στην οποία αποβλέπουν οι φορείς νομικοταξικών συμφερόντων επί τη βάσει της διαγωγής του βίου τους» (*WuG* 538)³¹.

Εν τούτοις, σημαντικότερη από τη θεμελίωση κριτηρίων προς περιγραφή κοινωνικών ομάδων και μεταβατικών διαδικασιών, τις οποίες ο νεαρός Weber είχε περιγράψει για την περιοχή της ανατολικής Πρωσίας, είναι η άποψη του συνδυασμού συγκεκριμένων

Lage] κάθε τυπικό συστατικό της μοίρας του βίου ανθρώπων [jede typische Komponente des Lebensschicksals von Menschen], το οποίο είναι καθορισμένο από μια ιδιαίτερη, θετική ή αρνητική, κοινωνική εκτίμηση της “τιμής”, η οποία συνδυάζεται με μια κάποια κοινή ιδιότητα πολλών. (...) Η νομικοταξική τιμή βρίσκει κατά κανόνα την περιεχομενική της έκφραση προπάντων στην αξίωση μιας ιδιαίτερα διαρθρωμένης διαγωγής του βίου [Lebensführung] για κάθε έναν που θέλει να ανήκει στον αντίστοιχο κύκλο» (*WuG* 534-535, υπογρ. στο πρωτότυπο· βλ. επίσης στο ίδιο σσ. 177-180).

31. Βλ. επίσης όπ. σελ. 583, όπου αναφέρονται οι προσωπικές σχέσεις μεταξύ γαιοκτημόνα και δουλολάροικου σε αντιπαράθεση αφ' ενός προς τον αρχαίο σκλάβο και αφ' ετέρου προς το σύγχρονο εργάτη.

ηθικών στάσεων με οικονομικές στάσεις και αποτελέσματα. Κατά την παράθεσή του των κυριότερων θρησκευτικών δογμάτων, ο Weber προσπάθησε να εντοπίσει τις συνέπειες της πίστης (και των μορφών της) στη στάση του ατόμου εντός του οικονομικού κόσμου. Ως γνωστόν εντόπισε στο χριστιανισμό (ιδιαίτερα σε μια συγκεκριμένη του διαμόρφωση), σε αντίθεση με τον ιουδαϊσμό, το βουδισμό, τον κομφουκιανισμό και το ισλάμ, μια συγκεκριμένη ηθική-θρησκευτική στάση, η οποία έθετε τη δραστηριότητα του ατόμου εντός αυτού του κόσμου, μέσω της «εγκόσμιας ασκητικής» (*innerweltliche Askese*) και της επαγγελματικής του «κλήσης» [*Beruf*] (π.χ. *WuG* 9). Το κοινό στοιχείο ανάμεσα στη μοζερριανή και βεμπεριανή σκοπιά είναι ακριβώς η επίκληση εσωτερικών καταβολών (εν πρώτοις γινόμενες αντιληπτές ως θρησκευτικές ή ηθικές προκειμένες του πράττειν από τα δρώντα υποκείμενα), η δραστηριοποίηση των οποίων θεμελιώνει συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια. Γενικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Weber συνεχίζει με το δικό του τρόπο την ανάλυση του ερωτήματος περί των «ορθών» προδιαθέσεων του πράττειν, το οποίο όμως έχει «καθάρει» μέσα από το αίτημά του περί «μη αξιολογούσας επιστημής» [*wertfreie Wissenschaft*], ούτως ώστε τώρα πλέον ο επιστημονικός λόγος αποσύρεται από το πεδίο θεμελίωσης κανονιστικών προτύπων και εστιάζεται στην περιγραφή και – στην καλύτερη περίπτωση – ανάλυση των κινήτρων του πράττειν. Τόσο η «αίρεση» του Möser όσο και το «κοινωνικό συμβόλαιο» του Rousseau θα μπορούσαν, ως εκ τούτου, να αποκτήσουν στον Weber τη μορφή ενός ιδεατού τύπου προς υποθετική έρευνα ορισμένων μορφών του πράττειν, π.χ. ως μορφές κοινωνικοποίησης [*Vergesellschaftung*] και κοινοτικοποίησης [*Vergemeinschaftung*].

Ακριβώς η μορφή, ο τρόπος διάγειν του βίου είναι το ζήτημα πάνω στο οποίο διασταυρώνονται αντιθετικά οι γνώμες του Möser και του Rousseau. Κατά τον Rousseau, ο οποίος στην ανθρωπολογία του συμπεριλαμβάνει ευρύτερες κοινωνιολογικές προκειμένες, η έννοια της τιμής εδραιώνεται ιστορικά στο διχασμό του Είναι και του Φαίνεσθαι, καθώς συγκεκριμένα γαιοκτητικά στρώματα θέλουν ακριβώς να επιδεικνύουν την ανωτερότητά τους στους υπόλοιπους ανθρώπους, χωρίς όμως, κατά

Rousseau, να ασκούν περιεχομενικά το δικαίωμά τους πάνω στη γη ως ιδιοκτησία. Ο διαχωρισμός μεταξύ κτήσης της γης και εργασίας πάνω στη γη, όπως εκφράζεται στη σχέση μεταξύ ευγενούς και δουλοπάροικου, η οποία ως απαραίτητο νομιμοποιητικό συμπλήρωμα απαιτεί την εποπτεία της διαφορικότητας στον τρόπο ζωής του ευγενούς, αποτελεί κόκκινο πανί στα μάτια του Rousseau καθώς δεν είναι απλά μια σχέση υποτέλειας, αλλά ταυτόχρονα και μια προσπάθεια νομιμοποίησης μιας άδικης σχέσης (ΚΣ Β1κ4· ΔΠΑ 2, 104-106). Γι' αυτό το λόγο δεν παύει να κριτικάρει τη μεσαιωνική κοινωνική δομή στο πρόσωπο των ευγενών όπου βρίσκει την ευκαιρία, όπως για παράδειγμα στη θεμελίωσή του όσον αφορά στο κορσικανό πολίτευμα θεωρεί μεγάλη τύχη το ότι κατά τη διάρκεια της κατοχής του νησιού από τους Γενουάτες παρήκμασαν και σχεδόν εξαφανίστηκαν τα αριστοκρατικά στρώματα (Κορσική 518). Η μοναδική τιμή που δέχεται ο Rousseau είναι εκείνη που βρίσκει το αντίκριμά της στη διατήρηση των θεμελιωδών κανόνων του κοινωνικού βίου, ή με άλλα λόγια, εκείνη που γίνεται αποδεκτή και επαινεσίμη από όλους τους κοινωνούς ως πολίτες. Ο τρόπος ζωής του δημοκρατικού πολίτη συνίσταται ακριβώς στην (κυριολεκτικά «σπαρτιατική») αποφυγή της πολυτέλειας και στην άσκηση της λιτότητας, η οποία είναι έμπρακτη απόδειξη της συνειδητοποίησης του ανήκειν στο έλλογα θεμελιωμένο κοινωνικό σώμα.

Η αντίστοιχη αντίληψη του Möser δεν θα έπρεπε να θεωρείται εδώ εκ διαμέτρου αντίθετη προς εκείνη του Rousseau, καθώς και ο Möser συνηγορεί για τη «διανομή» στις αξίες άσκησης της αριστοκρατικής πολεμικής αρετής, κριτικάροντας, θα λέγαμε τους αριστοκράτες της εποχής του «εκ δεξιών». Στηριζόμενος σε μεγάλο βαθμό στην ιστορική δεδομενικότητα, ο Möser δέχεται μεν την υποθετική συγκρότηση δημοκρατικά οργανωμένων αιρέσεων επί μιας κοινοτικής βάσης, αλλά δεν γενικεύει αυτή τη δυνατότητα για ήδη υπαρκτές κοινωνίες, καθώς τότε το μοντέλο θα λάμβανε κριτικές διαστάσεις απέναντι στην πραγματικότητα, όπως στον Rousseau. Αντίθετα κριτικάρει την παρούσα ιστορικότητα μέσω μιας παρελθούσας μορφής της, θέλοντας να υπενθυμίσει στους εκάστοτε αριστοκρατικούς ηγεμόνες ότι πρέπει να επα-

ναδραστηριοποιήσουν τις πατριαρχικές νομιμοποιητικές αρχές του πράττειν τους για να διατηρήσουν την ήδη διακινδυνευμένη θέση τους. Έχοντας αντιληφθεί τη «διαβρωτική» επίδραση των εξαπλωνόμενων θεσμών της αγοράς και ταυτόχρονα των νεωτερικών ιδεών, ο Möser συνηγορεί προς μια παραμονή ή και επιστροφή στις ιδιαίτερες ψυχικές στάσεις (εργατικότητα, εντιμότητα) που γέννησαν (από την πλευρά τους) το νεωτερικό πνεύμα, αλλά ταυτόχρονα θέλει να αποκόψει τα αναγκαία τους αποτελέσματα (ιδιαίτερα ως προς την ταξική δομή) μέσα από κατάλληλες πολιτικές ρυθμίσεις.

Η οξυδερκής κριτική του Möser στα φαινόμενα εξάπλωσης της πρώιμης αστικής κοινωνίας σηματοδοτεί την ενασχόληση με τις ψυχικές ιδιότητες της παραγωγικής διαδικασίας, ή, ακόμα καλύτερα, τη συμβατικότητα συγκεκριμένων ψυχικών διαθέσεων προς το νεωτερικό οικονομικό πράττειν. Ο τονισμός παραδοσιακών αξιών, οι οποίες επιμένουν να ενεργοποιούνται στο πλαίσιο προσωπικών σχέσεων, υποδηλώνει αφ' ενός την κριτική διάσταση της συντηρητικής του σκοπιάς, η οποία εδώ συγγενεύει με την αντίστοιχη του Rousseau, και αφ' ετέρου την ιδιαίτερη αποδοχή των ιδεών του ύστερου Διαφωτισμού, καθώς αυτές οι τελευταίες εντάσσονται σε τελική ανάλυση σε δεδομένα θεσμικά πλαίσια. Η προβληματική της συγκρότησης και νομιμοποίησης των κρατικών θεσμικών πλαισίων, εντός των οποίων θεμελιώνονται τόσο η αρχή της ελευθερίας όσο και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, αποτελεί άλλωστε και ένα από τα βασικά ζητήματα της νεωτερικής πολιτικής φιλοσοφίας.

---

4. Η μορφή του κράτους και οι προς αυτό αντίστοιχες κοινωνικές λειτουργίες

Δεδομένου ότι η συγκρότηση μιας ιστορικής κοινωνίας προσδιορίζεται από μια «διπλή» θεμελίωση δικαιωμάτων, είναι αναμενόμενο ότι το κράτος για τον Möser δεν θα είναι ο φορέας γενικών διατάξεων, αλλά η έκφραση συγκεκριμένων και αλληλοε-

ξαρτημένων σχέσεων, οι οποίες νομιμοποιούνται μέσα από την οργανική τους διάρθρωση. Η εξέταση κρατικών δομών γίνεται ως εκ τούτου από τον Möser όχι επί μιας αφαιρετικής αλλά μιας εποπτικής βάσης, δεδομένου, εκτός των άλλων, ότι οι ιστορικές δεδομενικότητες υπεισέρχονται στην επιχειρηματολογία ως συντακτικά της στοιχεία. Στην παράθεσή του «Το κράτος συγκρινόμενο με μια πυραμίδα. Μια ηθικοπλαστική παρατήρηση» [«Der Staat mit einer Pyramide verglichen. Eine erbauliche Betrachtung»], ο Möser αναλύει μια κοινωνία η οποία αποτελείται από τρία μέρη: την κορυφή, η οποία είναι ο κυρίαρχος (συγκεκριμένα: η οικογένεια του κυρίαρχου), τη μέση, που αποτελείται από τις αριστοκρατικές οικογένειες, και τη βάση, η οποία συμπεριλαμβάνει όλους τους χειρώνακτες. Η κανονιστικότητα που υποδηλώνεται από το σχήμα της πυραμίδας είναι ότι οι αναλογίες (τουλάχιστον στην πληθυσμιακή τους διάσταση) πρέπει να παραμένουν σταθερές, δηλαδή η κορυφή και ιδιαίτερα η μέση του κρατικού σχηματισμού δεν θα πρέπει να αυξάνονται πάνω από ένα ορισμένο μέτρο, διότι τότε προκαλούνται φαινόμενα εκφυλισμού του γενικού σχηματισμού. Σημειωτέον ότι αυτή η αντίληψη είναι εκ διαμέτρου αντίθετη από εκείνη του Rousseau, ο οποίος έχει διαχωρίσει σαφέστατα την ουσιαστική θεμελίωση ενός πολιτικού σχηματισμού (κανονιστικό στάδιο) και τη μορφή του πολιτεύματος (εν πολλοίς ιστορικό στάδιο), η οποία τείνει πάντα να παρεκτραπεί από την κανονιστική της βάση. Η οργανική αντίληψη του κράτους που μπορεί να ανιχνευθεί στον Rousseau έχει μια τελείως διαφορετική δομικότητα από εκείνη του Möser, καθώς στον Rousseau η βούληση (με την έννοια της πηγής της εξουσίας) εστιάζεται αποκλειστικά στον κυρίαρχο (=νομοθέτες πολίτες), ο οποίος, μη επιτρέποντας στον εαυτό του να ασχολείται με συγκεκριμένα θέματα, διορίζει όργανα (=κυβέρνηση), τα οποία απλώς εφαρμόζουν το νόμο σε συγκεκριμένες υποθέσεις χωρίς να ασκούν δική τους εξουσία. Αντίθετα, στο βαθμό που τα κυβερνητικά όργανα αρχίζουν να παρεκτρέπονται από το ρόλο τους ως οργάνων και να μεταβάλλονται σε θεσμούς κυριαρχίας (και όχι απλής διακυβέρνησης), είναι πλέον δύσκολο να μιλά κανείς εντός της ρουσοϊκής αντίληψης για

ένα οργανικό πολιτικό σώμα. Περιορίζοντας παραδοσιακά την άσκηση της κυριαρχίας στην κορυφή της πυραμίδας σε μια δυναστική οικογένεια, ο Möser αντιστρέφει το σχήμα του κυβερνητικού ελέγχου από το νομοθέτη λαό που έχει εισαγάγει στην πολιτική θεωρία ο Rousseau, καθιστώντας πλέον την επιτήρηση της κοινωνίας από τον κυρίαρχο και την οργανική επιβίωση του όλου σχηματισμού αλληλεξαρτώμενα μεγέθη.

Το ύστατο νομιμοποιητικό στοιχείο σ' αυτή την κατασκευή είναι η (πατριαρχικής υφής) πρόνοια του κυρίαρχου για την ευημερία των υπηκόων του, μια αντίληψη που θα παίξει θεμελιώδη ρόλο στην πρακτική νομιμοποίηση του κατοπινού γερμανικού κράτους πρόνοιας μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την οποία θα κριτικάρει αυστηρά ο Max Weber. Στην περίπτωση του Möser πρόκειται για μια θεωρητικοποίηση του μερκαντιλιστικού κράτους, το οποίο βλέπει ως αναγκαία του δομική προϋπόθεση όχι την ύπαρξη ενός ενιαίου στρώματος πολιτών όπως στον Rousseau, αλλά την ποικιλότητα επαγγελματικών και εισοδηματικών ομάδων, στη σοφή ρύθμιση των οποίων αποσκοπεί, ή μάλλον πρέπει να αποσκοπεί ο κυρίαρχος. Με άλλα λόγια, το στρώμα των μη εργαζομένων δεν θα πρέπει να υπερβαίνει εκείνο των εργαζομένων, ένα φαινόμενο το οποίο ο Möser διακρίνει με κριτικό βλέμμα για τις αριστοκρατικές οικογένειες του καιρού του. Η διεύρυνση αυτή των αριστοκρατικών-εισοδηματικών στρωμάτων, τα οποία προσπαθούν να διατηρήσουν τη θέση τους πέραν των θεωρητικών αναλογιών της πυραμίδας, θεωρείται από τον Möser ως «μη-φυσικό» φαινόμενο, καθώς «το αξιόλογο σ' εκείνη τη σύγκριση (του κράτους με μια πυραμίδα, Θ.Γ.) είναι ότι η φύση εργάζεται ακριβώς σύμφωνα με εκείνους τους κανόνες, τους οποίους προωθεί εκείνη η πυραμιδωτή διάρθρωση» (141). Η αναδρομή στη φύση υποδεικνύει εδώ τόσο τη στήριξη του Möser σε επιχειρηματολογικά πλαίσια του Διαφωτισμού, όσο και τη δική του – ξεχωριστή από τον Διαφωτισμό – αντίληψη της φύσης, η οποία προσιδιάζει εδώ σε ιδιαίτερες οργανικές αντιλήψεις. «Φυσικά» θα έπρεπε να εκπίπτουν του σχήματος εκείνα τα στοιχεία που δεν εκπληρώνουν πλέον το σκοπό τους, πράγμα το οποίο για την κρατική οργάνωση σημαίνει ότι τα μέλη των αριστοκρατικών οι-

κογενειών, που δεν μπορούν να διατηρήσουν τη θέση τους επειδή δεν διακατέχονται από τις ίδιες ψυχικές αρετές όπως οι πρόγονοί τους, θα πρέπει να επιστρέψουν στη «βάση», αφήνοντας χώρο προς κοινωνική άνοδο σε στοιχεία της βάσης που διακρίνονται από «υγεία, εργατικότητα και δύναμη» (141).

Η επιχειρηματολογία αυτή, οι καταβολές της οποίας μπορούν να ανιχνευθούν στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη³², αποτελεί το αναγκαίο υπόβαθρο στην επιχειρηματολογία του Möser, δεδομένου ότι οι νεωτερικές κατασκευές του «συμβολαίου» έχουν γίνει από τον ίδιο αντικείμενο κριτικής. Η πρωτοκαθεδρία των ιδιοκτησιακών σχέσεων πάνω στους ανθρώπους, η οποία απαγόρευσε κατά τη διαδικασία των δύο συμβολαίων (τα οποία δεν αναφέρονται, αλλά κατ' ανάγκη υπονοούνται στη σύγκριση της «πυραμίδας») στους ακτήμονες να είναι πολίτες, βρίσκει εδώ το αντίστοιχό της στην κριτική στα ανώτερα στρώματα, καθώς αυτά τα τελευταία απολαμβάνουν τη θέση τους μόνο στο βαθμό που αντεπεξέρχονται στις απαιτήσεις που πηγάζουν από την οργανικά δεσμευμένη ιδιοκτησία τους. Η επιχειρηματολογία αυτή, θα συνεχιστεί από μια μεγάλη μερίδα των Γερμανών οικονομολόγων του 19ου αιώνα (μεταξύ των οποίων, αν και με διαφορετική κανονιστική τοποθέτηση, και οι Roscher και Schmoller), οι οποίοι θα προσπαθήσουν να συνδυάσουν νεωτερικές οικονομικές απαιτήσεις με πεπαλαιωμένες γαιοκτητικές δομές. Η προβληματική αυτή θα αποδώσει άλλωστε στη θεωρία της γαιοπροσόδου έναν σαφώς πολιτικό χαρακτήρα, καθώς συγκεκριμένες οικονομικές θέσεις επιζητούν την εγγύηση της ύπαρξής τους στην πολιτική σφαίρα.

Πρόκειται εδώ για μια κατ' εξοχήν πολιτική θεωρία, τόσο με την έννοια ότι πηγάζει από τις αρχαίες-παραδοσιακές θεωρίες περί πολιτικής όσο και με την έννοια ότι καθορίζει το πολιτικό

---

32. Για παράδειγμα *Ηθικά Νικομάχεια* (1124a 25-30): «οί δ' άνευ άρετης τὰ τοιαῦτα άγαθά έχοντες οὔτε δικαίως έαυτούς μεγάλων άξιούσιν οὔτε όρθώς μεγαλόψυχοι λέγονται· άνευ γάρ άρετης παντελοῦς οὐκ έστι ταῦτα». Παράλληλα θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι ο Möser δεν βασίζεται στην πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη, αλλά επιχειρηματολογεί ως επί το πλείστον από την πλευρά μιας κοινοτικής συνεύρεσης των γαιοκτημόνων, βλ. Knudsen (335).

στοιχείο εντός μιας συνδυαστικής δυναμικής διαφόρων αλληλεξαρτώμενων παραγόντων, ενώ η κανονιστική διάσταση της θεωρίας, η οποία στο νεότερο Φυσικό Δίκαιο αναπτύσσεται σε μια ευρεία κριτική θεωρία που βρίσκει την πληρέστερη έκφρασή της στον Kant, περιορίζεται εδώ στην αποδοχή και διατήρηση του ιστορικού στοιχείου. Μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι η νεωτερική ορθολογικότητα γίνεται δεκτή από τον Möser από την πλευρά της εργαλειακής της δυναμικής, χωρίς ταυτόχρονα να γίνονται αποδεκτές οι κανονιστικές της προκειμένες που έχουν θεμελιώδεις συνέπειες για την οντολογία της κοινωνικής θεωρίας. Η ορθολογικότητα εστιάζεται ιδιαίτερα στην περιοχή του πολιτικού στοιχείου, το οποίο – ιδιαίτερα ως προς την εποπτική του δέσμευση με την κοινωνική ολότητα – ερευνά την προβληματική των μέσων προς διεκπεραίωση συγκεκριμένων σκοπών, οι οποίοι όμως από την πλευρά τους θέτουν αξιώματα ισχύος που δεν είναι απόλυτα αναγώγιμα στην περιοχή του πάλαι ποτέ «ορθού Λόγου» αλλά; όπως για παράδειγμα κατά τη συγκρότηση της «αίρεσης», ενέχουν και προσωπικές-υποκειμενικές αξίες του βίου, οι οποίες – ως ένα σημείο εκ των υστέρων επιχειρηματολογικής εγγύησης – θεωρούνται «φυσικές». Προσέτι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα όρια της εκλογίκευσης των κοινωνικών όρων του πράττειν σταματούν εκεί όπου η ιστορική δεδομενικότητα λαμβάνει τις διαστάσεις αυτοφυσούς οντότητας, η οποία μεταβάλλει την εκάστοτε διερεύνηση προκειμένων του πράττειν σε εργαλειακή δέσμευση της θεωρίας. Ακριβώς η επιχειρηματολογική ανάγκη απόδειξης αυτής της «οντότητας», η οποία μόνο κατά (νεωτερική) ανάγκη στριμώνεται από τον Möser στο σχήμα ενός διπλού συμβολαίου, ωθεί τον πατρίκιο του Οσναμπρύνκ να συγκροτήσει ιστοριογραφικά το «μύθο μιας ελεύθερης γερμανικής κοινότητας» (Knudsen 1986:339), η οποία προϋπάρχει της ίδρυσης του κράτους και της οποίας τα συντακτικά χαρακτηριστικά δεν επιδέχονται διεισδυτική ανάλυση από το νεωτερικό ορθολογισμό. Αντίστροφα, είναι χαρακτηριστικό ότι οι προσπάθειες εκλογίκευσης του κοινοτικού στοιχείου (κατά βάση μια αντίφαση διεαυτή) δραστηριοποιούνται στο βαθμό που η τυπική ορθολογικότητα επεκτείνεται στο πεδίο της οικονομίας, όπως δείχθηκε τόσο για την

αγροκαλλιέργεια όσο και για τα αστικά κέντρα, όπου οι εκάστοτε «ανθρώπινες», προσωπικές αξίες οπισθοχωρούν μπροστά σε μια οιονεί απρόσωπη θεσμική δυναμική, η οποία και γίνεται αντικείμενο απόρριψης από τον Möser.

Σύμφωνα με τον Möser, το «σχέδιο της Φύσης» δεν είναι η γενικότητα αλλά η ποικιλία (των μορφών) (98). Έτσι η παρατήρηση και εκάστοτε κριτική αντίληψη πολιτικών δομών θα έπρεπε να έχει ως βάση όχι κάποιες αφαιρετικές αξίες, αλλά την κατανόηση και πολιτική ισοβάθμιση δεδομένων κοινωνικών πλαισίων. Η επικράτηση γενικών κανόνων σε ένα κράτος χαρακτηρίζεται από τον Möser «δεσποτισμός» (98), ο οποίος σ' αυτή την κριτική του στρέφει νομικές αναγκαιότητες κατώτερων επιπέδων (π.χ. οργάνωση μέτρων και σταθμών, νομισμάτων κ.λπ.), οι οποίες μετέχουν σε μεγάλο βαθμό της ιστορικότητας, όπως άλλωστε το είχε τονίσει και ο Rousseau, ενάντια σε νομικές μορφές ανώτερων επιπέδων (θα λέγαμε: συνταγματικών) και καταλήγει: «Οι φιλοσοφικές θεωρίες υποσκάπτουν όλα τα πρωταρχικά συμβόλαια, όλα τα προνόμια και τις ελευθερίες, όλες τις συνθήκες και εμπειρίες στο βαθμό που συνάγουν τα καθήκοντα των κυρίαρχων και των υπηκόων και γενικά όλα τα κοινωνικά δικαιώματα από μια βασική πρόταση (...)» (100)³³. Και σε ένα άλλο κείμενό του απορεί: «Αν υποθέσουμε περαιτέρω (...) ότι η ιδιότητα του κληρονομικού ευγενούς δεν είναι ή δεν θα έπρεπε να είναι τίποτε άλλο από την τιμή να είναι ένα μέλος του πρώτου συμβολαίου, με ποιο δικαίωμα τότε μπορεί το πλήθος κάτω από το όνομα “έθνος” να του αποσπάσει αυτή την τιμή χωρίς ταυτόχρονα να του αποσπάσει και την πραγματική του ιδιοκτησία από την οποία εκείνη η τιμή είναι αδιαχώριστη;» (262)³⁴.

Πέρα από τη «συντηρητική» αντίληψη του Möser (με την έν-

33. Το απόσπασμα είναι από το κείμενο «Η σημερινή τάση προς γενικούς νόμους και διατάξεις είναι επικίνδυνη για την κοινή ελευθερία» [«Der jetzige Hang zu allgemeinen Gesetzen und Verordnungen ist der gemeinen Freiheit gefährlich»].

34. «Τι πρέπει να προσέξει κανείς κατά τη μεταβολή της μέχρι σήμερα κληρονομικής επάνδρωσης με δουλοπάροικους σε μια ελεύθερη κληρονομική μίσθωση;» [«Was ist bei Verwandlung der bisherigen Erbesbesetzung mit Leibeigenen in eine freie Erbpacht zu beachten?»].

νοια ότι θέλει να συντηρήσει δεδομένα και από τη σκοπιά της σύγχρονης του εξέλιξης πεπαλαιωμένα πλαίσια) θα πρέπει εν τούτοις να τονιστεί ότι συμπεριέλαβε στους αναλογισμούς του και προβληματικές των νεωτερικών θεωριών του Φυσικού Δικαίου, όπως φαίνεται και από το ιδιαίτερα σήμερα επίκαιρο κείμενό του «Περί της γενικής ανοχής» [«Über die allgemeine Toleranz»]. Αν και το κείμενο έχει τη μορφή υποθετικών ανταποκρίσεων από τη βορειοαμερικανική πολιτεία της Βιρτζίνια, η αντιστοιχία με το πριγκιπάτο του Οσναμπρύνκ είναι σαφής, καθώς ο Möser προσπαθεί να συγκροτήσει κανόνες συνύπαρξης κοινωνιών διαφορετικών θρησκευτικών δογμάτων. Ο Möser καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πολλές θρησκευτικές στάσεις αλληλοαποκλείονται πρακτικά (π.χ. αν ένας άθεος δανειστεί από ένα χριστιανό και δεν επιστρέψει το δάνειο, βάσει ποιου νόμου πρέπει να δικαστεί;) και προτείνει ότι μέσω απόφασης της πλειοψηφίας θα πρέπει κατ' αρχήν να δημοσιοποιηθούν όλες οι αντίστοιχες απόψεις των κοινωνιών, ώστε μια παρεκτροπή να επισύρει μια ανάλογη τιμωρία. Παρ' όλα αυτά, παρόμοιες παραθέσεις του Möser³⁵ θα πρέπει να θεωρούνται «λογικές» παραχωρήσεις στη συζήτηση περί αξιών που διακατέχουν το τέλος του 18ου αιώνα, χωρίς να αναφέρονται σε τελική αποδοχή της κριτικής διάστασης του Διαφωτισμού.

Η αντιπαράθεση των θεωριών του Justus Möser και του Jean-Jacques Rousseau αγγίζει πέρα από τη φιλολογική της διάσταση και το πάντα επίκαιρο θέμα της νομιμοποίησης ή κριτικής αποδοχής του υπαρκτού-ιστορικού πράττειν στον αναλογισμό περί των πολιτικών και κοινωνικών δομών. Το ενδιαφέρον στη θεωρία του Möser δεν είναι τόσο ότι προσπάθησε να «σώσει» μεσαιωνικές δομές που χαρακτήριζαν την οργάνωση του επισκοπάτου Οσναμπρύνκ –αν και στην προσπάθειά του αυτή συγκροτεί ενδιαφέρουσες απόψεις περί μιας στρατηγικής της θεσμικής μεταρ-

---

35. Βλ. για παράδειγμα το αποσπασματικό κείμενο από τα παραλειπόμενα του Möser «Ελευθερία και ιδιοκτησία, τα πρωταρχικά δικαιώματα των ανθρώπων» [«Freiheit und Eigentum die urspruenglichen Rechte der Menschen»], όπου γίνεται δεκτό το δικαίωμα αντίστασης στην πολιτική εξουσία.

ρύθμισης, ακολουθώντας βήμα προς βήμα τις διάφορες πλευρές του καθημερινού βίου— όσο το ότι εξέφρασε μαζί με τον Rousseau μια κριτική προς την εκείνη την εποχή διαμορφωμένη αστική κοινωνία, η οποία (κριτική) επρόκειτο να αναπτυχθεί πολύπλευρα το 19ο αιώνα. Το ζήτημα της ιδιοκτησίας και ιδιαίτερα η χρηματική της δυναμική, η οποία θέτει τον ιδιοκτήτη σε θέση ευρύτερης και όχι πάντα με την πολιτική νομιμότητα συμβατής επιρροής εντός της κοινωνίας, αντιμετωπίζεται και από τους δύο στηριζόμενους στην πλατωνική κριτική του χρήματος συγγραφείς με αρνητική προδιάθεση, ενώ ο ένας προσπαθεί να άρει τη δυναμική με μια πολιτική ισότητας και ο άλλος με μια πολιτική ανισότητας. Και οι δύο αποφεύγουν να μιλήσουν για την κοινωνικότητα ως ανθρώπινη προδιάθεση, προτιμώντας να ερευνήσουν αφ' ενός τις πραγματικές σχέσεις που οδηγούν τους ανθρώπους σε δεσμευτική συνένωση και αφ' ετέρου τη διαλεκτική μεταξύ εξωτερικευμένων προτύπων του πράττειν (θεσμών) και εσωτερικών του προδιαθέσεων.

Το δικαίωμα της ιστορικής δεδομενικότητας να παρατίθεται ως αυτοφυής αξία, ιδιαίτερα σε αντιπαράθεση με ορθολογικές κριτικές κατασκευές, επρόκειτο να βρει συνέχεια στην Ιστορική Σχολή της γερμανικής Εθνικής Οικονομίας καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα συγγραφέων με διαφορετικές απόπειρες θεμελίωσης ιστορικών κοινωνιών, από την επαγωγική θεμελίωση μακροκοινωνικών δεσμών (Gustav Schmoller) μέχρι την παράθεση των εξελικτικών μορφών μιας ιστορικής οντότητας, η οποία στηριζόμενη σε ένα «συνεπή» ανορθολογισμό δεν ήθελε να δεσμευθεί σε πλαίσια ορθολογικής ανάλυσης (Friedrich Meißner). Η απάντηση, εν τούτοις, στο ερώτημα «πόση ιστορία γίνεται αναλογιστικά αποδεκτή από το παρόν ως συντακτικό του (και άρα δεσμευτικό του) στοιχείο», καθορίζει ακριβώς τόσο το περιεχόμενο της αυτοσυνείδησης νεωτερικών κοινωνιών όσο και το εύρος της ελευθερίας και του αυτοπροσδιορισμού των μελών τους.

ρύθμισης, ακολουθώντας βήμα προς βήμα τις διάφορες πλευρές του καθημερινού βίου— όσο το ότι εξέφρασε μαζί με τον Rousseau μια κριτική προς την εκείνη την εποχή διαμορφωμένη αστική κοινωνία, η οποία (κριτική) επρόκειτο να αναπτυχθεί πολύπλευρα το 19ο αιώνα. Το ζήτημα της ιδιοκτησίας και ιδιαίτερα η χρηματική της δυναμική, η οποία θέτει τον ιδιοκτήτη σε θέση ευρύτερης και όχι πάντα με την πολιτική νομιμότητα συμβατής επιρροής εντός της κοινωνίας, αντιμετωπίζεται και από τους δύο στηριζόμενους στην πλατωνική κριτική του χρήματος συγγραφείς με αρνητική προδιάθεση, ενώ ο ένας προσπαθεί να άρει τη δυναμική με μια πολιτική ισότητας και ο άλλος με μια πολιτική ανισότητας. Και οι δύο αποφεύγουν να μιλήσουν για την κοινωνικότητα ως ανθρώπινη προδιάθεση, προτιμώντας να ερευνήσουν αφ' ενός τις πραγματικές σχέσεις που οδηγούν τους ανθρώπους σε δεσμευτική συνένωση και αφ' ετέρου τη διαλεκτική μεταξύ εξωτερικευμένων προτύπων του πράττειν (θεσμών) και εσωτερικών του προδιαθέσεων.

Το δικαίωμα της ιστορικής δεδομενικότητας να παρατίθεται ως αυτοφυής αξία, ιδιαίτερα σε αντιπαράθεση με ορθολογικές κριτικές κατασκευές, επρόκειτο να βρει συνέχεια στην Ιστορική Σχολή της γερμανικής Εθνικής Οικονομίας καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα συγγραφέων με διαφορετικές απόπειρες θεμελίωσης ιστορικών κοινωνιών, από την επαγωγική θεμελίωση μακροκοινωνικών δεσμών (Gustav Schmoller) μέχρι την παράθεση των εξελικτικών μορφών μιας ιστορικής οντότητας, η οποία στηριζόμενη σε ένα «συνεπή» ανορθολογισμό δεν ήθελε να δεσμευθεί σε πλαίσια ορθολογικής ανάλυσης (Friedrich Meißner). Η απάντηση, εν τούτοις, στο ερώτημα «πόση ιστορία γίνεται αναλογιστικά αποδεκτή από το παρόν ως συντακτικό του (και άρα δεσμευτικό του) στοιχείο», καθορίζει ακριβώς τόσο το περιεχόμενο της αυτοσυνείδησης νεωτερικών κοινωνιών όσο και το εύρος της ελευθερίας και του αυτοπροσδιορισμού των μελών τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελίδης, Μανόλης (1994). *Η Γέννηση του φιλελευθερισμού. Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου (Thomas Hobbes-John Locke)*. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Angerman, Erich (1963). «Das "Auseinandertreten von Staat und Gesellschaft" im Denken des 18. Jahrhunderts», *Zeitschrift für Politik*, N.F. 10, τ. 2.
- Fetscher, Iring (1962). «Rousseau's concepts of freedom in the light of his philosophy of history», *Nomos IV. Liberty*, (επ.) Carl Friedrich, Ν. Υόρκη.
- Knudsen, Jonathan (1986). «Justus Möser: Local History as Cosmopolitan History», *Aufklärung und Geschichte*, (επ.) Bödeker, Iggers, Knudsen, Reill, Γκαίτινγκεν.
- Kofler, Leo (1974). *Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Versuch einer verstehenden Deutung der Neuzeit*, 5. Auflage, Βιέννη/Βερολίνο.
- Medick, Hans (1973). *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Die Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith*, Γκαίτινγκεν.
- Meinecke, Friedrich, *Die Entstehung des Historismus*, (Neudruck) Μόναχο 1959.
- Möser, Justus, *Patriotische Phantasien. Ausgewählte Schriften*. Herausgegeben, mit Nachwort und Anmerkungen von Wilfried Zieger, Λειψία 1986.
- Moller Okin, Susan (1981). «Women and the Making of the Sentimental Family», *Philosophy and Public Affairs*, 11, 1.
- Roscher, Wilhelm (1865). «Justus Möser als Nationalökonom», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Sozialphilosophische und Politische Schriften*, τόμος 4 των *Werke* (Winkler Rousseau-Ausgabe), Μόναχο 1981.
- Schulz, Klaus Dieter (1980). *Rousseaus Eigentumskonzeption. Eine Studie zur Entwicklung der bürgerlichen Staatstheorie*. Φρανκφούρτη/Ν. Υόρκη.
- Schumpeter, Joseph A. (1954). *History of Economy Analysis*. Edited from manuscript by Elizabeth Boody Schumpeter. Λονδίνο..
- Smith, Adam, *The Theory of Moral Sentiments. The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Ινδιανάπολη 1976.
- Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 2 τόμοι. *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Ινδιανάπολη 1976.
- Smith, Adam, *Essays on Philosophical Subjects. The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Ινδιανάπολη 1980.
- Wagner, Gisela (1993). «Lebenssituation und Lebensführung der Frauen in der Sicht Justus Möser's», *Osnabrücker Mitteilungen*, τ. 98.
- Wagner, Gisela (1994). «Justus Möser. Beiträge zu seiner Biographie», *Osnabrücker Mitteilungen*, τ. 99.
- Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*. (1. Auflage, herausgegeben von Marianne Weber 1922), 5. rev. Auflage besorgt von J. Winkelmann, Τύμπιγκεν 1985.